

กระทรวงศึกษาธิการ
ขอความร่วมมือในการขอเอกสารที่เกี่ยวข้องกับ

โดย

นางสาว กนกวรรณ เจริญธรรม
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารนิพนธ์ฉบับนี้

เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาระดับปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2532

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษา การระเบียนประวัติฐานศิลปกรรมวัตถุ (โบราณคดี)

.....

(หัวหน้าภาควิชาโบราณคดี)

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

.....

(ประธานกรรมการ)

.....

(กรรมการ)

.....

(กรรมการ)

อาจารย์ผู้ควบคุมสารนิพนธ์

.....

(ผศ. ดร. อ.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์)

มิถุนายน 2532

คำนำ

สารนิพนธ์ฉบับนี้จัดทำขึ้นเพื่อเป็นส่วนประกอบการศึกษาตามระเบียบปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต โดยมี ผศ. ดร. ม.ร.ว. สิริวุฒิ สุขสวัสดิ์ อาจารย์ประจำภาควิชาโบราณคดี ภาควิชาศิลปวัฒนธรรม เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ จนกระทั่งฉบับนี้ประสบความสำเร็จเป็นรูปเล่มขึ้นมา

เนื้อหาในสารนิพนธ์เป็นการศึกษาถึงรูปเคารพปางอุ้มามเหศวร ซึ่งเป็นรูปเคารพปางหนึ่งของพระพิรุณ ปรากฏอยู่ร่วมกับพระอุมาฮ่ายาของพระองค์ ในปางเมตตากฤษยา การศึกษารอบคลุมตั้งแต่ต้นกำเนิดของรูปเคารพในประเทศอินเดีย และส่งอิทธิพลให้กับประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งในด้านคติความเชื่อทางศาสนา และรูปแบบทางศิลปกรรม ทำให้เราทราบถึงวิวัฒนาการของรูปเคารพในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่ามีลักษณะคลี่คลายไปจากประเทศต้นกำเนิดมากน้อยเพียงไร

ในประเทศไทย ปรากฏหลักฐานรูปเคารพพระอุมาฮ่ายาหลายชิ้นด้วยกัน การศึกษาทำให้เราทราบถึงจำนวนของรูปเคารพ และสถานที่ที่ปรากฏรูปเคารพว่าอยู่ที่ใดบ้าง เนื่องจากรูปเคารพเหล่านี้เป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญ เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของประเทศไทยที่ควรจะต้องอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่สืบไป

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

กนกวรรณ เจริญธรรม

22 พฤษภาคม 2532

กิตติกรรมประกาศ

สารนิพนธ์ฉบับนี้ประสบความสำเร็จลงได้ ก็ด้วยความช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่ายด้วยกันและที่สำคัญก็คือ อาจารย์ที่ปรึกษาการนิพนธ์ได้แก่ ผศ. ดร. มะร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ผู้ให้คำแนะนำและแนะแนวทางในการทำจนกระทั่งประสบความสำเร็จ และขอขอบคุณอาจารย์ อัญญา จิตสุทิวาน อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาตะวันออก

นอกจากนี้ยังมีผู้ช่วยเหลือในการแปลเอกสารภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส และให้ความช่วยเหลือในคําน่าต่างๆอันได้แก่

1. ชนิกา ไชยกุล
2. พลกฤษณ์ แยมกลิ่น
3. สุภาพร พรคำเนินสวัสดิ์
4. ฉัตรฤดี บุญโต
5. สถาพร เทียงธรรม
6. อัมพร วัฒนาผล
7. อรรณพ ศักดิ์
8. ศุภิต ทุมมาภรณ์
9. ประวิศสร สิ้นจุเลน
10. สุวรรณิ บศัญญะวงศ์
11. สุทธิพร ชาญชัย
12. วันเพ็ญ พงษ์เสถียรศักดิ์
13. รัชการรณ วัฒนพร
14. ฉัตรชัย พงษ์วิชา
15. อนุชา สูงเต็กสง่า
16. สุวัฒน์ กุลชนปรีดา
17. พชรินทร์ อินทรเสน

และขอขอบคุณพี่ๆ ที่กองโบราณคดีทุกคน รวมทั้งเพื่อน ๆ เอกโบราณคดีที่คอยช่วยเหลือและแนะนำในการทำสารนิพนธ์ฉบับนี้ หากสารนิพนธ์ฉบับนี้มีข้อผิดพลาดประการใดข้าพเจ้าจักทำขอภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

กนกวรรณ เจริญธรรม

22 พฤษภาคม 2532

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
กิตติกรรมประกาศ	ข
สารบัญภาพ	ก-ฉ
บทนำ	1
บทที่ 1	3
ประวัติความเป็นมาของพระคิวงปางอุมาเหมศวร	3
-ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับรูปเคารพปางอุมาเหมศวร	3
-ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพระอุมา	3
-บทบาทของพระอุมาในลัทธิขัณฑิ	5
-ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพระคิวง	6
-บทบาทของพระคิวงในลัทธิไศวนิกาย	15
-คติความเชื่อเกี่ยวกับรูปเคารพพระอุมาเหมศวร	18
บทที่ 2	23
คติความเชื่อเกี่ยวกับรูปเคารพพระอุมาเหมศวรที่ปรากฏในอินเดีย	23
-รูปเคารพพระอุมาเหมศวรตามลักษณะคัมภีร์	23
-ประติมากรรมรูปเคารพพระอุมาเหมศวรในประเทศอินเดีย	27
-อินเดียภาคเหนือ	28
-อินเดียภาคตะวันออก	34
-อินเดียภาคใต้	37
บทที่ 3	49
คติความเชื่อเกี่ยวกับรูปเคารพพระอุมาเหมศวรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	49
-คติความเชื่อและรูปแบบประติมากรรมรูปพระอุมาเหมศวรที่พบในประเทศ	50
เขมร	
-คติความเชื่อและรูปแบบประติมากรรมรูปพระอุมาเหมศวรที่พบในประเทศ	53
พม่า	
-คติความเชื่อและรูปแบบประติมากรรมรูปพระอุมาเหมศวรที่พบในประเทศไทย	54
บทที่ 4	
เปรียบเทียบรูปเคารพพระอุมาเหมศวรของประเทศไทยกับประเทศใน	
เอเชียตะวันออกเฉียงใต้	62
-รูปแบบพระอุมาเหมศวรของประเทศไทยกับ	62

- เปรียบเทียบรูปแบบพระอุมาเทศวรของประเทศเขมรกับประเทศอินโดนีเซีย	63
- เปรียบเทียบรูปแบบพระอุมาเทศวรของประเทศพม่ากับประเทศอินเดีย	64
- เปรียบเทียบรูปแบบพระอุมาเทศวรของประเทศไทยกับประเทศอินโดนีเซียและประเทศฟิลิปปินส์	64
บทสรุป	67
บรรณานุกรม	71
ภาพประกอบ	76

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารบัญภาพอินเดียภาคเหนือ

- ภาพที่ 1 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11)
ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑ์สถานมธูรา หน้า 76
- ภาพที่ 2 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยคุปตะที่หิงคาลจาร์ห (Hingalajgarh)
(พุทธศตวรรษที่ 9-11) หน้า 77
- ภาพที่ 3 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยหลังคุปตะ จากรัฐบิหาร (Bihār)
(พุทธศตวรรษที่ 11-14) หน้า 78
- ภาพที่ 4 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยหลังคุปตะจากแคว้นอุตตระประเทศ
(Uttar Pradesh) (พุทธศตวรรษที่ 11-14) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่
พิพิธภัณฑ์วันเด (Vönder) หน้า 79
- ภาพที่ 5 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยหลังคุปตะจากลัขมันดัล (Lakhamandul)
(พุทธศตวรรษที่ 11-14) หน้า 80
- ภาพที่ 6 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยหลังคุปตะจากลัขมันดัล (Lakhamandul) เช่นเดียวกัน
(พุทธศตวรรษที่ 11-14) หน้า 81
- ภาพที่ 7 ภาพสลักปูนดำ พระอุมาเทศวรสมัยกลางจากเมืองไทรนาถ (Trijñāth)
(พุทธศตวรรษที่ 15) หน้า 82
- ภาพที่ 8 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยกลางบนผนังหน้าบันขนาบใหญ่ที่วัด
ปราตินาร (Pratihara) เมืองราชสถาน(Rajasthan)
(พุทธศตวรรษที่ 11-19) หน้า 83
- ภาพที่ 9 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยปาละจากแคว้นอุตตระประเทศ
(พุทธศตวรรษที่ 16) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์อินเดียกรุงกัลกัตตา
(Calcutta) หน้า 84
- ภาพที่ 10 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยปาละ-เสนะ ที่เทวาลัย ชุราโน
(Kajuraho) (พุทธศตวรรษที่ 15-16) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์
ซีแอตเติล (Seattle) หน้า 85
- ภาพที่ 11 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรสมัยปาละที่เทวาลัยชุราโน
(พุทธศตวรรษที่ 16) หน้า 86

- ภาพที่ 12 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาและพระศิวะฐานที่ทางเข้าเทวาลัยสุราโหม
(พุทธศตวรรษที่ 15-16) หน้า 87
ลอย
- ภาพที่ 13 ประติมากรรมที่วัดรูปพระอุมาและพระศิวะปางห่มมาจากสำริด จากวัด
คุรุภินาร (Kurubhāra) รัฐพิหาร (พุทธศตวรรษที่ 15-16) หน้า 88
- ภาพที่ 14 ประติมากรรมสำริดรูปพระอุมาและพระศิวะปางห่ม จากรัฐพิหาร
(พุทธศตวรรษที่ 15-16) ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน (Patna)
หน้า 89
- ภาพที่ 15 ภาพสลักปูนปั้นรูปพระอุมาและพระศิวะปางห่ม จากรัฐพิหาร
(พุทธศตวรรษที่ 15-16) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ บริติช มิวเซียม
ประเทศอินเดีย หน้า 90

อินเดียภาคตะวันออก

- ภาพที่ 16 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาและพระศิวะปางห่มที่ตำบลบัทนะ
(พุทธศตวรรษที่ 13) หน้า 91
- ภาพที่ 17 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาและพระศิวะปางห่ม บนเทือกเขาหิมาลัย
(Jahangira) (พุทธศตวรรษที่ 13) หน้า 92
- ภาพที่ 18 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาและพระศิวะปางห่ม-เสนา พบที่เดโอ บารุนาร์ก
(Deo Barunark) (พุทธศตวรรษที่ 14) หน้า 93
- ภาพที่ 19 ประติมากรรมลอยตัวสำริดรูปพระอุมาและพระศิวะปางห่ม จากรัฐเบงกอล
(Bengal) (พุทธศตวรรษที่ 17-18) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ
สถาน (Museum of fine Art, Boston) หน้า 94
- ภาพที่ 20 ภาพสลักปูนปั้นรูปพระอุมาและพระศิวะปางห่มจากเมือง ทาเวกา (Devaka)
(พุทธศตวรรษที่ 15) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานรัฐอัสสัม (Assam)
หน้า 95
- ภาพที่ 21 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาและพระศิวะปางห่ม เป็นศิลปะสมัยกลาง
(พุทธศตวรรษที่ 14) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานรัฐอัสสัม หน้า 96
- ภาพที่ 22 ประติมากรรมลอยตัวสำริดรูปพระอุมาและพระศิวะปางห่มในสมัยกลาง
(พุทธศตวรรษที่ 15) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานนาลิน (Nalin)
หน้า 97

- ภาพที่ 23 ประติมากรรมลอยตัวสำริดรูปพระอุมาเมศวร สมัยกลาง
(พุทธศตวรรษที่ 15) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานลิน หน้า 98
- ภาพที่ 24 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวร สันนิษฐานว่าได้มาจากบังคลาเทศ
(ต้นพุทธศตวรรษที่ 15) หน้า 99
- ภาพที่ 25 ประติมากรรมรูปพระอุมาเมศวรทำมาจากหินชีสต์ (Schist)
(พุทธศตวรรษที่ 15) ปัจจุบันเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานลิน หน้า 100
- ภาพที่ 26 ประติมากรรมลอยตัวสำริดรูปพระอุมาเมศวร เป็นศิลปะสมัยกลาง
(พุทธศตวรรษที่ 17) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานลิน หน้า 101

อินเดียภาคใต้

- ภาพที่ 27 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวรที่ถ้ำเอลลورا (Ellora) สมัยหลัง
คุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 11-14) หน้า 102
- ภาพที่ 28 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวรที่ถ้ำเอลลอร่าสมัยหลังคุปตะ
เช่นเดียวกัน หน้า 103
- ภาพที่ 29 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวรที่ถ้ำเอลลอร่าเป็นศิลปะสมัยหลังคุปตะ
(พุทธศตวรรษที่ 11-14) หน้า 104
- ภาพที่ 30 ภาพสลักอิงแผ่นหลังพระอุมาเมศวรที่วัด ปาสุปะตินิกา (Pasupati-atha)
สมัยหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 14) หน้า 105
- ภาพที่ 31 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวรสมัยหลังคุปตะ พบที่บังกอล (Bagali)
(พุทธศตวรรษที่ 14) หน้า 106
- ภาพที่ 32 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวรสมัยราชวงศ์จาลุกยะ (Chalukya)
ที่เทวลัย หุจจายยามาถะ (Huccapayyāmatha) (พุทธศตวรรษที่ 11-17)
หน้า 107
- ภาพที่ 33 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวรสมัยราชวงศ์จาลุกยะ ที่เทวลัยไอโฮเล
(Aihole) (พุทธศตวรรษที่ 13) หน้า 108
- ภาพที่ 34 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวร สมัยราชวงศ์จาลุกยะ ที่เทวลัยไอโฮเล
(พุทธศตวรรษที่ 11-17) หน้า 109
- ภาพที่ 35 ภาพสลักหินตำราพระอุมาเมศวรประดับทางเข้าศาสนสถานที่วัดพระหิเว
อรธานาริศวร (Ardhanārīśvara-Siva) สมัยราชวงศ์จาลุกยะ
(พุทธศตวรรษที่ 17) หน้า 110

- ภาพที่ 36 ภาพสลักบนตำพระอุมาแห่งวาระประดับขุมประตูลิขิตเหนือของวัด เมลิกคัทัมปัวร์
(Melakkatampūr) เป็นศิลปะสมัยปัลลวะ (พุทธศตวรรษที่ 11-14)
หน้า 111
- ภาพที่ 37 ภาพสลักอิงแผ่นหลังพระอุมาแห่งวาระสมัยปัลลวะจากวัดติรุไวไนกะ
(Tiruvaiṇkka) (พุทธศตวรรษที่ 11-14) หน้า 112
- ภาพที่ 38 ประติมากรรมลอยตัวพระอุมาแห่งวาระที่วัดกาสิวิศวานาถ (Kāṣivīśvanātha)
เมืองเวลลัวร์ (Vellūr) สมัยปัลลวะ (พุทธศตวรรษที่ 11-14)
หน้า 113
- ภาพที่ 39 ภาพสลักบนตำพระอุมาแห่งวาระบนเสาหิน ที่วัดสุพราหมณ์ย (Subrahmanya)
เมืองติรุปปัวร์ (Tiruppur) ศิลปะสมัยปัลลวะ
(พุทธศตวรรษที่ 11-14) หน้า 114
- ภาพที่ 40 ภาพสลักบนตำพระอุมาแห่งวาระที่โนลัมบา (Nolamba) รัฐ เหมวาตี
(Hemavati) (พุทธศตวรรษที่ 14) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ
รัฐมัธราส (Madras) หน้า 115
- ภาพที่ 41 ภาพสลักบนตำพระอุมาแห่งวาระที่วัด ทเวรี (Taveri) เป็นศิลปะสมัย
โจละ (พุทธศตวรรษที่ 15-18) หน้า 116
- ภาพที่ 42 ภาพสลักบนตำพระอุมาแห่งวาระภายในกรอบประภามณฑลที่วัดสุนทรเรศวร
(Sundaresvara) เมืองคัตตาวัวร์ สมัยโจละ (พุทธศตวรรษที่ 15-18)
หน้า 117
- ภาพที่ 43 ภาพสลักบนตำพระอุมาแห่งวาระที่หน้าเทวาลัยวาระเศวต (Siva Se-
daresvara) เป็นศิลปะสมัยโจละ (พุทธศตวรรษที่ 15-18) หน้า 118
- ภาพที่ 44 ภาพสลักบนตำพระอุมาแห่งวาระประดับบนเทวาลัยมุวอร์โควิล (Muvarkovil)
ที่เมืองโกดุมบัลลัวร์ (Kodumbalur) เป็นศิลปะสมัยโจละ หน้า 119
- ภาพที่ 45 ประติมากรรมรูปพระอุมาแห่งวาระลอยตัวทำมาจากสำริด เป็นประติมากรรม
ในสมัยหลัง (พุทธศตวรรษที่ 22) หน้า 120
- ภาพที่ 46 ประติมากรรมลอยตัวรูปพระอุมาแห่งวาระทำมาจากงาช้าง เป็นศิลปะ
สกุลช่างตริวันทรม (Trivandram) หน้า 121

- ภาพที่ 47 ประติมากรรมสำริดพระอุมาเทศวร มีขนาดความสูง 13.6 ซม.
(พุทธศตวรรษที่ 24) หน้า 122

ประเทศเขมร

- ภาพที่ 48 ประติมากรรมสำริดรูปพระอุมาเทศวร จากแถบไพรเวงเป็นศิลปะ
ขอมแบบก่อนสร้างเมืองพระนคร หน้า 123
- ภาพที่ 49 ประติมากรรมลอยตัวรูปพระอุมาเทศวรจากปราสาทบันทายสี
(ราว พ.ศ. 1510-1550) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถาน
กรุงพนมเปญ หน้า 124
- ภาพที่ 50 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรบนทับหลังปราสาทไพรธนัล (Prasat Prei
Thnal) หลังเหนือ เป็นศิลปะขอมแบบปาปวน (ราว พ.ศ. 1560
-1630) หน้า 125
- ภาพที่ 51 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรบนหน้าบันปราสาทบันทายสำเระ
(Banteay Samré) เป็นศิลปะขอมสมัยนครวัด (ราว พ.ศ. 1650
-1720) หน้า 126
- ภาพที่ 52 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรบนทับหลังวัดกระลิน เป็นศิลปะขอมแบบ
ปาปวนหรือนครวัด หน้า 127
- ภาพที่ 53 ประติมากรรมลอยตัวรูปพระอุมาเทศวร ที่ปราสาทดอนเอ็บ (Prasat
Don Ap) เสียมราฐ เป็นศิลปะสมัยนครวัด (ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16)
หน้า 128

ประเทศไทย

- ภาพที่ 54 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรบนผนังลำวัวแดง จ. นครราชสีมา
(มีอายุระหว่าง พ.ศ. 1600-1650) หน้า 129
- ภาพที่ 55 ทับหลังศิลารูปพระอุมาเทศวรของปราสาทหินเมืองแขก จ. นคร-
ราชสีมา (ราวพุทธศตวรรษที่ 16) หน้า 130
- ภาพที่ 56 ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรบนหน้าบันของปราสาทหินพิมาย จ.
นครราชสีมา (อยุ่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17) หน้า 131

- ภาพที่ 57 แท่งหินจำหลักรูปพระอุมามเหศวร (อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17)
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย หน้า 132
- ภาพที่ 58 ทับหลังรูปพระอุมามเหศวรปราสาทเมืองต่ำ จ. บุรีรัมย์ เป็นศิลปะร่วม
แบบปาปวน (อายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16) หน้า 133
- ภาพที่ 59 ภาพสลักนูนต่ำพระอุมามเหศวรบนหน้าบันชั้นที่หนึ่งคันทักใต้ของมณฑปปราสาท
ประธาน ของปราสาทเขาพนมรุ้ง จ. บุรีรัมย์ (ราว พ.ศ. 1650-1720)
หน้า 134
- ภาพที่ 60 ภาพสลักนูนต่ำพระอุมามเหศวรบนหน้าบันชั้นที่สามของมุขด้านตะวันตกของ
ปราสาทประธาน ปราสาทเขาพนมรุ้ง จ. บุรีรัมย์ (ราว พ.ศ. 1650-
1720) หน้า 135
- ภาพที่ 61 ทับหลังรูปพระอุมามเหศวรของปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่ จ. ศรีสะเกษ
เป็นศิลปะร่วมแบบปาปวน (อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16) หน้า 136
- ภาพที่ 62 ภาพสลักนูนต่ำพระอุมามเหศวรบนทับหลังปรางค์สองพี่น้อง จ. เพชรบูรณ์
(อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถาน
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช จ. ลพบุรี หน้า 137

บทนำ

พระเทออินเดียเป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมอันยิ่งใหญ่และเป็นต้นกำเนิดศาสนาที่สำคัญของโลก อันได้แก่ ศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาที่ได้รับการยอมรับแพร่หลาย โดยเฉพาะในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากการที่ประเทศต่าง ๆ รับเอาอารยธรรมและศาสนาไปจากประเทศอินเดีย จึงทำให้ประเทศเหล่านั้น รับเอาคติความเชื่อ และหลักการปฏิบัติตน เพื่อแสดงความเคารพบูชาต่อศาสนาที่ตนนับถือรวมเข้าไปด้วย จึงทำให้เกิดการถ่ายทอดขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมให้แก่กันและกัน และมีการนำมาดัดแปลงให้สอดคล้องกับความเป็นอยู่ของแต่ละท้องถิ่น จนกลายเป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง

ศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดู นับว่าเป็นศาสนาที่ได้รับการบูชาอย่างแพร่หลาย เนื่องจากเป็นศาสนาที่แฝงไปด้วยคติความเชื่อเรื่องเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่ว่าเทพเจ้าจะบันดาลความสุขสมหวัง และสามารถช่วยจัดความทุกข์ทั้งปวงได้ จึงเปรียบเสมือนเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ทำให้ผู้ศรัทธาเกิดความรู้สึกว่าตนเองมีที่พึ่ง ลักษณะความศรัทธาจึงออกมาในรูปของการสร้างสัญลักษณ์บูชา ขึ้นอยู่กับว่าลัทธิใดมีความศรัทธาในเทพเจ้าองค์ใด ก็จะสร้างรูปเคารพขึ้นมาสักการะบูชาเนื่องในลัทธินั้น

เนื่องจากศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่มีผู้นับบูชาอย่างแพร่หลาย ทำให้เกิดแนวความคิดแบ่งแยกออกไปกลายเป็นนิกายย่อย ซึ่งแต่ละนิกายก็จะศรัทธาต่อพระเป็นเจ้าในนิกายของตนเอง นิกายใหญ่ ๆ ที่มีผู้นับถือแพร่หลายได้แก่ ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งยกย่องพระศิวะเป็นใหญ่ และไวษณวนิกาย ซึ่งยกย่องพระวิष्ณุเป็นใหญ่ หลักการบูชาออกมาในรูปการสร้างสัญลักษณ์ขึ้นมาเป็นตัวแทนของเทพเจ้า เพื่อใช้ในการสักการะบูชา ซึ่งจะพบเห็นรูปเคารพในแต่ละลัทธิเป็นที่แพร่หลายมาก ตามศาสนสถานในประเทศอินเดีย

สารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาถึงรูปเคารพที่เป็นสัญลักษณ์บูชา เนื่องในลัทธิไศวนิกาย โดยหยิบยกเอาเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ในลัทธิไศวนิกาย ได้แก่ พระศิวะ โดยจะศึกษาพระศิวะในปางอุมาเมศวร ซึ่งเป็นการปรากฏกายร่วมกับพระชายาของพระองค์คือ พระนางอุมา ในปางเมศตากรุณา ซึ่งพระอุมาเป็นเทวีที่มีฐานะสูงสุดในลัทธิศักติ อันเป็นลัทธิที่ยกย่องเทวีเป็นผู้มีอำนาจสูงสุด ปางอุมาเมศวรนี้เป็นปางที่ทั้งสองพระองค์ปรากฏกายร่วมกันเพื่อประทานความอุดมสมบูรณ์ และประทานความสุขให้แก่โลกมนุษย์ เป็นผู้มีกำเนิดสรรพสิ่งบนโลก

คติความเชื่อในการสร้างรูปเคารพพระอุมาเทศวร เป็นที่แพร่หลายมากในประเทศอินเดีย แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของลัทธิไศวนิกายและลัทธิศักติ คติความเชื่อดังกล่าวไม่เพียงแต่เป็นที่นิยมในประเทศอินเดีย ยังส่งอิทธิพลความเชื่อนี้ให้แพร่หลายในประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากรูปเคารพดังกล่าวพบที่มีการสร้างในประเทศเขมร ประเทศพม่า และประเทศไทย สิ่งเหล่านี้ก็เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่า ประเทศอินเดียไม่เพียงแต่ถ่ายทอดอารยธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีให้กับประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่ยังถ่ายทอดคติความเชื่อในการบูชาเทพและเทวีให้อีกด้วย

การศึกษาเรื่องรูปเคารพพระอุมาเทศวรที่ปรากฏในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไม่เพียงแต่จะทำให้เราทราบลักษณะของรูปเคารพที่ปรากฏในดินแดนนี้ แต่ยังทราบถึงต้นกำเนิดว่ามีคติความเชื่ออย่างไร ที่ก่อให้เกิดคติความเชื่อในการสร้างรูปเคารพขึ้นมาอีกประการหนึ่งทราบถึงการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียที่เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พร้อมกับคติความเชื่อในการบูชาเทพและเทวี อันเป็นรากฐานสำคัญที่ก่อให้เกิดการสร้างรูปเคารพพระอุมาเทศวรขึ้น นอกจากนี้ยังทราบถึงลักษณะทางประติมานวิทยาของรูปเคารพในประเทศอินเดียกับประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกันหรือแตกต่างกันอย่างไร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 1

ประวัติความเป็นมาของพระสรีระปางอุมาเหศวรความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับรูปเคารพพระอุมาเหศวร

รูปเคารพพระอุมาเหศวรเป็นรูปเคารพปางหนึ่งของพระสรีระในท่าประทับนั่ง ซึ่งปรากฏภาพร่วมกับพระอุมาสาของพระองค์อยู่บนฐานเดียวกันในท่ากอดรัดซึ่งกันและกัน¹

อุมา หมายถึง แสงสว่างหรือความงามแบบหนึ่ง² อันเป็นพระนามของพระ-

อุมาสาของพระสรีระ บางครั้งก็ใช้พระนาม "ปารหตี"

มเหศวร หมายถึง ผู้เป็นใหญ่³ เป็นพระนามของพระสรีระหรือพระอิศวร

ดังนั้นอุมาเหศวร ก็คือการปรากฏกายของพระสรีระและพระอุมา ในลักษณะที่พระสรีระประทับนั่งในท่าสุชาสนะ (Sukhasana) คือพระบาทซ้ายงอหับอุ้งบนอาสนะ ส่วนพระบาทขวาเหยียดเหยื้องล่าง มีพระอุมานั่งอยู่บนพระเขลาข้างซ้ายของพระองค์ โดยงอพระบาทขวาและห้อยพระบาทซ้ายรูปเคารพปางนี้เป็นที่นิยมนำในหมู่ผู้สวามีภรรยา เนื่องจากพระสรีระเป็นเทพที่ได้รับการเคารพบูชามากที่สุดในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย ส่วนพระอุมาก็เป็นเทพที่ได้รับการเคารพบูชาในลัทธิศักติรูปเคารพปางนี้แสดงให้เห็นถึงความเจริญสูงสุดของลัทธิไศวนิกายและศักติ เป็นลักษณะการบูชาที่ควบคู่กันไป

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพระอุมา

พระอุมาเป็นมเหสีของพระสรีระ⁴ หลักฐานจากตำนานลัทธิรามาธิบดีโบราณ กล่าวถึงกำเนิดของนางว่าเป็นธิดาของท้าวหิมาวัต หรือเทพแห่งขุนเขา กับพระนางเมนา แต่บางตำรับก็กล่าวว่าพระนางไม่ใช่ธิดาของท้าวหิมาวัตกับนางเมนา แต่พระนางเกิดมาจากพระสรีระเอง คือ พระองค์สร้างพระนางขึ้นมาโดยอิศตฤทธิเพื่อให้เป็นเทพีในฐานะนางคู่บารมี (consort)⁵ ของพระองค์

พระอุมาได้รับยกย่องว่าเป็นเทพีที่มีฐานะสูงสุดในลัทธิศักติ ซึ่งมีฐานะเทียบเท่ากับพระสรีระในลัทธิไศวนิกาย ชาวฮินดูเชื่อว่าเทพีเปรี๊ยะได้กับพลังอำนาจที่สนับสนุนชีวิตทั้งปวงให้คงอยู่ และเป็นการเสริมอำนาจให้แก่เทพผู้เป็นพระสวามี ซึ่งพระอุมาเป็นเทพีที่ได้รับการเคารพบูชาสูงสุดในลัทธิศักติ เช่นเดียวกับพระสรีระในลัทธิไศวนิกาย

พระนามของพระอุมา

พระอุมาทรงมีพระนามมากมายแตกต่างกันออกไป

อุมา แสงสว่างหรือความงามแบบหนึ่ง

ปารพตี	หรือบรรพตี จิตาแห่งนิมาลัยเทพ ⁶
กาลี	ผู้ชนะแล้วซึ่งกาลเวลา
มหิมาสุรพรทิตี	ผู้ทำมหิมาสุร
มมาเหวี	เหวีผู้สูงศักดิ์กว่าเหวีโล
เการี	เทพผู้มีความเลื่องถึงทอง ⁷
มมาวมาชา	เจ้าแห่งการหลอกลวง
อัยกิกา	ผู้เป็นแม่
ชาวัต - ชาลรี	ผู้อุปถัมภ์โลก
ชคทชาตรี	มารดาแห่งโลก
ทศจูฮา	ทรงมี 10 กร
สิงหาทิตี	ผู้ขับขึ้นถึงไฟโต
กัลยา	ผู้บริสุทธิ์ ⁸ , โดหนารี , เปลิอะ , ฤมรี , ฝั่ง , หิงดา , มีอ ,
คิริสะ	ผู้เกิดจากภูเขา , วิชชา , ผู้มีชัย , อรชา , ผู้หมุนกลับ ,
	รตี หรือสตี , ผู้รับมรดกด้วยความดี , มุคตะ-โคชิ , ทวงลาว ,
	ภูจาทักมา , ผู้เกิดจากหัตถะ ฯลฯ

การปรากฏกายของพระอุมาแบ่งเป็น 3 ภาคลือ

ภาคลือ 1 คือ พระอุมา หรือปารพตี หรือมมาเหวี มีรูปโฉมงดงาม น้ำใจดี มีความเฉลียวฉลาดกระฉ่างสะอาดหมดจด บางทีมี 2 กร หรือ 4 กร ในภาคลือบางที่เรียกเการี (แปลว่าเหลืองกระฉ่าง) ตามตำนานกล่าวว่าเดิมพระอุมาทรงมีกายสีดำนคริหารพหุออกเข้าเรื่องสีกายทำให้นางน้อยใจหนีไปอยู่ป่า ทำให้ฤๅษีรจนพระอินทร์ทรงโปรดประทานกายให้เป็นสีทอง

ภาคลือ 2 เป็นภาคลือร้ายน่ากลัว มีชื่อว่า กาลีหรือภันธกาลี มีลักษณะกายอันล่ำ แข็งแรงผิวเนื้อดำสนิท หน้าผาก สมมาตรสวยงามระบ่า มี 10 กร บางทีมี 4 กร ถืออาวุธครบทุกชนิด ทรงโปรดเห็นเลือดและคนตาย โปรดเสวยเลือดมนุษย์และสัตว์ ภาคลือชาวฮินดูนับถือและกลัวกันมา

ภาคลือ 3 เป็นภาคลือร้าย มีชื่อว่าพุรคา (DURGA) มีรูปร่างหน้ากลัว ใช้ศอกเป็นอาวุธ สร้อยคอทำด้วยกระดูก เข็มขัดทำด้วยขี้เระง พระเกศายาวลงมาถึงส้นพระบาท นัยน์ตาทิ้งคืองโขนแดงเป็นสายเลือดคือน้ำจรวดพร่างออก นมยาวถึงเอว เล็บมือเล็บเท้ายาวแหลมดุจเล็บสิงห์ มีอาวุธประจำตัว 12 อย่างคือ จักร ธนู ทริศูล ฆรรค์ หอก

กระบวน ลูกธนู ปัก โล่ห์ ขวาน ระฆัง บ่วงมาศ

บทบาทของพระอุมาในลัทธิลัทธิ

ลัทธิลัทธิ (saktism) เป็นลัทธิที่ยกย่องเทพีว่ามีอำนาจสูงสุด คำว่า "ลัทธิ" หมายถึง "ความสามารถ อำนาจ ความสูงสุด" อันเป็นพลังงานที่สนับสนุนชีวิตทั้งปวงให้คงอยู่ รวมทั้งประทับประดองสากลโลก อุดมคติสูงสุดของลัทธินี้แสดงออกเป็นภาพของสตรี⁹ ได้รับยกย่องเป็นเทพีในฐานะเป็นมเหสีของพระศิวะ ซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดในลัทธิไศวนิกาย เหตุที่เกิดลัทธิคือเพื่อสร้างเทพีขึ้นมาให้คู่กับเทพผู้เป็นพระสวามี เป็นการเสริมอำนาจ และเป็นเครื่องประคับประคองซึ่งกันและกัน

ลัทธิลัทธิมีเนื้อหาดังแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในอินเดีย ซึ่งเป็นลัทธิการบูชาพระแม่ (Mother Goddess) ของชนพื้นเมืองก่อนที่จะอารยธรรมระยะแรกปรากฏ เนื่องจากพบหลักฐานที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองฮารัปปาและโมเฮโนโจดาร์ เป็นประติมากรรมหินเผารูปสตรีเปลือย สวมใส่กระโปรงสั้นรัดเข็มขัดที่สะเอว สวมใส่เครื่องประดับหัวตัวเพชรพลอย และมีเครื่องประดับศรีระ มีลักษณะรูปร่างเอวคอดเล็ก สะโพกใหญ่ ป็นนักวิชาการต่างมีความเห็นว่าเป็นประติมากรรมรูปพระแม่¹⁰ ผู้มีอำนาจประดุจความอุดมสมบูรณ์แก่พืชพันธุ์ธัญญาหาร นอกจากรูปพระแม่ที่พบเป็นจำนวนมากแล้ว ยังพบหินจาระรุทีที่มีลักษณะเป็นอวัยพหุเชิง หรือโยนี (yoni) ที่ใช้เป็นสัญลักษณ์แทนการแสดงความ เป็นมารดา และความอุดมสมบูรณ์¹¹

การนับถือลัทธิลัทธิแบ่งเป็น 2 นิกายย่อยคือ หักชินามารจิน (Dashinamargis) หรือนิกายฝ่ายขวา เป็นพวกที่ทำพิธีอย่างเปิดเผย สุภาพ ไม่อหังการ และนิกายวามามารจิน (Vamamargis) หรือนิกายฝ่ายซ้าย เป็นพวกที่บูชาเทพีว่าเป็นใหญ่ที่สุด ทำพิธีในที่ลับลับ ทั้งบูรจารและอนาจาร¹² ซึ่งเรียกว่าพิธีตันตระ

ชาวฮินดูที่มีศรัทธาเชื่อในองค์พระอุมา จะแสดงความเคารพบูชาโดยจัดพิธีเฉลิมฉลองเพื่อสรรเสริญยกย่องความยิ่งใหญ่และความมีอำนาจของพระนางอุมา เทพีกาลที่สำคัญคือ รูปเซราห์หรือหุริโคสวะหรือเทพกาลหุริลาบูชา ซึ่งมีกำหนดเวลาบูชา 10 วัน โดยใน 9 วันแรกชาวฮินดูจะบูชาพระเป็นเจ้าสำคัญของค่าง ๆ แต่วันสุดท้ายของเทศกาล สวรรค์ทั้งหลายจะทำพิธีบังวงสว่างบูชามหาเทวี มเหสีของพระศิวะในปางดุร้ายคือ หุริลา พวกนับถือลัทธิลัทธิ ถือว่าพระแม่หุริลาคือเทพเคารพสูงสุดของตน เทศกาลนี้จัดขึ้นระหว่างปลาย

เดือนกันยายน - ต้นเดือนตุลาคมของทุกปี เทศกาลบุรุษบูชานี้มีทั้งพิธีในราชสำนักและพิธีราษฎร พิธีราษฎรจะมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองกัลกัตตา โดยชาวฮินดูจะบวงสรวงบูชารูปปั้นของพระแม่ทุรคาภายในบ้านและบูชาร่วมกันในที่ชุมชนโดยการท่องบทสวดสรรเสริญความมีอำนาจ และความยิ่งใหญ่ของเจ้าแม่ เสร็จแล้วมีการเล่นดนตรีพื้นบ้าน และอัญเชิญรูปปั้นของพระแม่ทุรคาเข้าไปทั่วเมือง จนครบ 9 วัน 9 คืน เสร็จแล้วนำรูปปั้นไปอาบน้ำในแม่น้ำ เพื่อเป็นการแสดงความเคารพ และชำระบาปให้หมดไปจากเหล่าสาวกผู้ทำพิธีนั้น

นอกจากพิธีดังกล่าวแล้ว ก็มีพิธีกรรมบูชาเจ้าแม่กาลี ซึ่งเป็นภาคหนึ่งของพระอุมการบูชาจะนำสัตว์ที่มีชีวิตมาฆ่าเพื่อนำเลือดไปสังเวชรูปปั้นเจ้าแม่ เนื่องจากมีความเชื่อว่าเจ้าแม่ทรงโปรดเลือดสด ๆ เลือดสัตว์ที่ฆ่าจะนำมาดื่มเพื่อชำระบาป และนำไปใส่ถาดไปวางไว้หน้ารูปปั้นและจุ่มเลือดไปหาที่พระบาทของรูปปั้น และหาที่หน้าผากของผู้ที่ทำการบูชาด้วย เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อพระแม่เจ้า

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพระคิเว

พระคิเวหรือพระอิศวรเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่องค์หนึ่งในจำนวนเทพเจ้าของฮินดูทั้ง 3 องค์ หรือตรีมูรติ¹³ คือมีพระพรหมเป็นผู้สร้าง พระวิษณุเป็นผู้รักษาและพระคิเวเป็นผู้ทำลาย อย่างไรก็ตามพระคิเวไม่เพียงแต่เป็นเทพเจ้าแห่งการทำลายเท่านั้น พระองค์ยังเป็นเทพแห่งการสร้างสรรค์ เทพผู้รักษา เทพแห่งภาษา และเทพแห่งความเมตตากรุณาอีกด้วย แต่เดิมพระคิเวไม่มีชื่อปรากฏในคัมภีร์พระเวท มีแต่พระเป็นเจ้าที่ชื่อว่า "รูหระ" ซึ่งในคัมภีร์พรหมานัส¹⁴ กล่าวว่า "เมื่อแรกเกิดพระองค์ร้องให้พระประสาบตีจึงถามเหตุแล้วทำไมท่านจึงร้องให้ พระองค์ก็ตอบว่าที่ร้องให้เพราะไม่มีใครตั้งชื่อให้ พระประสาบตีจึงตั้งชื่อให้ว่า "รูหระ"¹⁵ พระรูหระนี้เป็นเทวาคาที่ยิ่งใหญ่ มีอำนาจเหนือการสรรเสริญและขัฏฐกรรมทั้งปวง เป็นผู้ล้างและผู้ทำลายซึ่งถือกันว่าทำในสะอาดปราศจากโศกมลทิน เพื่อจะได้มีกำเนิดใหม่

ในคัมภีร์ยชุรเวทกล่าวว่า คำว่าพระคิเวแปลว่าฤกษ์งามยามดี (Auspicious) ซึ่งเป็นคำกล่าวสรรเสริญเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ พระนาม "รูหระ" ส่วนในคัมภีร์ฤคเวท¹⁶ พระรูหระได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพเจ้าแห่งเพลง เทพเจ้าแห่งพิธีบวงสรวง เป็นผู้ขจัดอาการไข้และความทุกข์ทรมานที่รังสีสุกสว่างกลวงทึบกร เป็นเทพเจ้าซึ่งทรงพระกรุณายิ่งใหญ่กว่าเทพทั้งหลาย ทรงอำนาจความอุดมสมบูรณ์ และความดีให้แก่ผู้เลี้ยงม้า ผู้เลี้ยงแกะ

ชายและหญิง วัว ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์เลี้ยงดู ทั้งยังขับไล่สิ่งชั่วร้ายกับเชื้อโรคออกไป ทรง
ซจักบาป พระกรข้างหนึ่งทรงถือสายฟ้า ถือคันศรและศร ทรงขับเคลื่อนไปบนรถทรง
ทรงกว้ารวบสัตว์ป่า เพราะเหตุว่าทรงฤทธิ์จึงทรงทำลายอย่างดุร้ายด้วย

ในช่วงสมัยที่ศาสนาพราหมณ์มีวิวัฒนาการมากขึ้น พระรูทระซึ่งเป็นเทพที่ได้รับการ
ยกย่องว่าเป็นเทพยิ่งใหญ่ได้หมดความสำคัญลง และเป็นที่รู้จักกันในพระนามใหม่ว่า
"พระศิวะ" มีความหมายว่า ความกรุณาหรือชอบให้สะอาก ซึ่งพระศิวะนี้พวกพราหมณ์ให้
ความเคารพนับถือแทนพระรูทระเดิม ซึ่งจะเห็นได้ว่าจุดกำเนิดของเทพเหล่านี้ เกิดจาก
ศรัทธาความเชื่อถือของชาวอินดูที่เปลี่ยนการนับถือพระเจ้าโดยยึดความนิยมตามชุดความสมัย
เป็นประการสำคัญ

พระศิวะได้รับการเคารพบูชามาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว อันเห็นได้จาก
หลักฐานที่ได้จากการขุดค้นในบริเวณอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ อันเป็นแหล่งอารยธรรมอัน
เก่าแก่ที่สุดของอินเดีย (3,000-1,500 ปีก่อนคริสตกาล) หลักฐานดังกล่าวเป็นตราประทับ
รูปเทพนั่งขัดสมาธิอยู่ท่ามกลางสัตว์ป่า ซึ่งเซอร์ จอห์น มาร์แชล (John Marshall)
สันนิษฐานว่าคงเป็นต้นแบบรูปเคารพพระศิวะ¹⁷ นอกจากตราประทับแล้วยังพบสิ่งศักดิ์
สิทธิ์ ในชุดประวัติศาสตร์จึงจัดว่าเป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการบูชาพระศิวะ

จากหลักฐานคัมภีร์พราหมณ์¹⁸ เช่น คัมภีร์ปุราณะมหาภารตและภีษมปุรา
ของอินเดียโบราณ ทำให้ทราบลักษณะของพระศิวะ ว่าทรงมีพระวรกายเป็นสีขาว มี 3 พระ
เนตร พระเนตรที่ 3 มีอาณุภาพมาก สถิตอยู่กลางหน้าผาก พระเกศามีลักษณะเป็นมุ่นขมวด
อย่างผมของฤาษีหรือมุ่นขมวดเป็นรูปฉากรูปร่าง เส้นพระเกศาที่มีสีแดงสยายคล้ายกับแสง
อาทิตย์ และมักจะสวมประคำกระโหลกซึ่งทำจากศีรษะมนุษย์ ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์หรือ
เครื่องหมายของการนับผู้ตของโลกล้มล้างวาลย์เป็นงูพันรอบพระคอ ซึ่งเป็นเครื่องหมายของ
การนับปี ทรงอาภรณ์นั่งเสื่อหนังควาหรือแท่งช้าง ศรีศูล (Sri-dent) เป็นอาวุธที่
สำคัญ มีโคนมทิหรือโคอสุกราชเป็นพาหนะมีพระชายาชื่อพระอุมา เป็นธิดาองค์เล็กของ
กษัตริย์หิมาวัต และมีโอรสกับพระนางอุมา 2 องค์คือ พระคเณศ เป็นเทพแห่งปัญญาและ
ผู้จัดอุปสรรคทั้งปวง และพระทนต์กุมาร เป็นเทพเจ้าแห่งสงคราม ใช้ดาบไกรลาศเป็น
วิมานสถิตร่วมกับพระชายาและพระโอรสทั้งสองของพระองค์

พระนามของพระศิวะ

พระศิวะหรือพระอิศวรได้รับการบูชาในการปรากฏกายแบบต่าง ๆ จึงทำให้พระองค์มีพระนามมากมายที่แตกต่างกันออกไป การเริ่มพระนามแตกต่างกันสืบเนื่องมาจากลักษณะเฉพาะหรือลักษณะพิเศษของพระองค์เอง พระนามต่าง ๆ เป็นที่รู้จักแพร่หลายในประเภทอินเดีย รวมทั้งชนชาติที่รับเอาศาสนาฮินดูลัทธิไวศณิกายไปเคารพบูชาด้วย

ศิวะ	(Śiva)	ผู้มีคุณงามความดี
อิศวร	(Ishwar)	ผู้นำสรรเสริญ
มเหศวร	(Maheswara)	ผู้เป็นใหญ่
นิลกันฐ์	(Nīlakaṇṭha)	พระศิวะเป็นระตือสีน้ำ ¹⁹
ชตาธาระ	(Jatadhara)	ผู้มีผมเป็นเกลียว
ชลมูรติ	(Jalamurti)	ผู้มีร่างเป็นน้ำ
ภูเศศวร	(Shuteswara)	เทพเจ้าแห่งภูเขามีสัตวา
ปศุบดี	(Pasupati)	เทพเจ้าแห่งสัตว์ป่า
ปัญจนาม	(Panchanma)	ผู้มีห้าหน้า ²⁰
มฤตยุนัจย	(Mrityunjaya)	ผู้ชนะจากความตาย
ทิวัมพร	(Digambara)	ผู้เปลือยกายหรือมีอากาศเป็นเครื่องปกปิด
คงคาธรร	(Gaṅgadhara)	ผู้ทรงซึ่งพระแม่คงคา
มหากาล	(Mahākāl)	เวลาวันชาวนาน
สถานู	(Sthānu)	ความมั่นคง
วิรูปาษา	(Virupaksha)	ผู้มีตาถึงปกติ
ศิรีষะ	(Śirisha)	ผู้เป็นใหญ่แห่งขุนเขา
อโกลา	(Ajala)	ผู้นำวันกลัว
มหาเทพะ	(Mahadeva)	เมื่อเวลามาเยือนขอพระศิวะให้ไปปรานอสูร
วิหวนาถ	(Vishvanātha)	พระศิวะในฐานะเป็นเจ้าแห่งจักรวาล
โสมภักกันทะ	(Somaśānta)	พระบิณฑองสลับหะหรือขันธกุมาร ²¹
ฉันทเรเชร	(Chandrasekhara)	พระศิวะมีพระจันทร์เสี้ยวประทับที่พระเศียร หรือบนพระนลาฏ
กาละสังหาร	(Kālasamhara)	ผู้ทำลายกาลเวลา

อุมาเทศวร (Uṃā-Maheśvara) พระศิวนในฐานะพระสวามีของพระ-

นางอุมา

กบาลมาลิน (Kapalamālin) ผู้สวมสร้อยรอยศวกวระโลก

อรรณาริศวร (Ardhanārīśvara) พระศิวนครึ่งเทพครึ่งคนครึ่งนาง ²²

มหาโยคี (Mahayogi) ทรงเป็นโยคีที่ยิ่งใหญ่เหนือโยคีทั้งปวง

นอกจากพระนามทั้งกล่าวแล้ว ยังได้พบพระนามของพระอิศวรที่ปรากฏตามจารึกต่าง ๆ

ในประเทศอินเดียดังนี้ ²³

ภัทเรศวร (Bhadresvara) สัมภู (Sambhu) ประหนเทศวร (Prahanatesvara) ไนมิลเศศวร (Naimilsesvara) ปิงคเศศวร (Pingalesvara) ทริภูวานเศศวร (Tribhuvanesvara) เกฑาเรศวร (Kedaresvara) อามราทเศศวร (Amratakesvara) วิชเยศวร (Vijayesvara) วรธะมานะ (Vardhamana) สิทธเศศวร (Siddhesvara) นรทเยศวร (Nrtyesvara) คัมภีเรศวร (Gambhīresvara) อมเรศ (Amares) อวิมุคตเศศวร (Avimukatakesvara) อชเศศวร (Ajalesvara) ปุष्กะเศศวร (Puskaresvara) ภีมเศศวร (Bhīmesvara) มณฑเศศวร (Mandalesvara) กนกเศศวร (Kanakalesvara) วิมลเศศวร (Vimalesvara) ประภาสไสเมศวร (Phabhāsasomesvara) ปรีติเศศวร (Pritalesvara) วิเรศวร (Vīresvara) กัมปเปศวร (Kadumbesvara) ขันดเศศวร (Khandesvara) ไกลาไสวะระ (Kailāsovara) โภเศศวร (Bhogesvara) อุตบันเนศวร (Utpannesvara)

สัญลักษณ์และรูปเคารพพระศิวน

ในลัทธิไศวะนิกายถือว่าพระศิวนเป็นผู้สร้างโลกอย่างแท้จริง ซึ่งชาวฮินดูมีการบูชาพระศิวนในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์ คือ ศิวลึงค์ (Phallic Form) และแบบที่เป็นรูปปั้นขนาดเท่ามนุษย์ (Antropomorphic Form)

ศิวลึงค์

เป็นวัตถุบูชาที่สำคัญอันเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศิวน เป็นที่นิยมบูชาอย่างแพร่หลายมากที่สุด ในเทวาลัยของลัทธิไศวะนิกายจะมีการประดิษฐานรูปศิวลึงค์เป็นองค์ประธานหลักของศาสนสถาน ลัทธิการบูชาศิวลึงค์เป็นที่นิยมในหมู่ชาวฮินดูมากกว่า การบูชาพระศิวนในรูปมนุษย์เนื่องจากชาวฮินดูมีความเชื่อว่าศิวลึงค์เป็นบ่อเกิดของความอุดมสมบูรณ์ของมนุษย์

พืช และสัตว์ที่อาศัยอยู่บนโลกนี้ เป็นที่มาหรือปฐมแห่งการกำเนิด การสร้างเนื้อและชีวิต เป็นของสูงส่ง เป็นของศักดิ์สิทธิ์²⁴ จึงให้ความสำคัญและประกอบพิธีกรรมบวงสรวงอย่างแพร่หลาย ไม่เพียงแต่ในอินเดียเท่านั้น ประเทศในภูมิภาคเอเชียที่ได้รับอิทธิพลมาจากลัทธิไศวนิกาย เช่น อาณาจักรขอม, ชวา, บาหลี, สุมาตรา, แลวมลาลาย, จัมปา, พม่า, พู้นัน, และไทย ก็รับเอาลัทธิการบูชาดังกล่าวไปประเพณีปฏิบัติเช่นกัน

รูปเคารพพระศิวะในรูปมนุษย์

1. อนุครหุรติ เป็นรูปเคารพของพระศิวะปางปกติ หรือปางเมตตาการุณา หรือประทานพร มีชื่อ-เรียกแตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับเหตุการณ์

ลิงโคณวสุรติ รูปเคารพปางนี้เกี่ยวข้องกับคิวลึงค์ตัวแทนของพระศิวะ ความเป็นมาของรูปเคารพหีบรราชไว้ในลิงคปุราณะ กุรมปุราณะ วาสุปุราณะ ศิวะปุราณะ ซึ่งเหตุการณ์เกิดขึ้น ในยุคสันถลัมป์ สืบเนื่องมาจากการแข่งขันชิงความเป็นใหญ่ ระหว่างพระวิษณุกับพระพรหม พระศิวะจึงบันดาลให้เกิดเสาขนาดใหญ่ รูปลึงค์มีเปลวไฟแลบออกมาจากเสาชึ่งเปรียบเหมือนกองไฟสูงใหญ่ พระพรหมกับพระวิษณุจึงพยายามหาขอลและโคณเส้า โดยพระพรหมแปลงร่างเป็นหงส์บินขึ้นไปหายอลเส้า พระวิษณุแปลงร่างเป็นหนูทำขุดลึกไปใต้บาดาล แต่ทั้งสององค์ก็ไม่สามารถหาพบ จึงยอมแพ้และยอมรับว่ามีผู้ยิ่งใหญ่กว่าตน จึงมาลัทธิการบูชาเส้าทำให้พระศิวะโปรด จึงปรากฏพระองค์ตรงกลางเส้า จากนั้นมาถึงลึงค์จึงเป็นที่เคารพบูชาของมนุษย์²⁵

จันเทษอนุครหุรติ คำานานของรูปเคารพปางนี้มีอยู่ว่า มีเด็กเลี้ยงโค ชื่อ วิชระชา-รมัน มีหน้าที่เลี้ยงโคและรีดนมโคมาขาย เด็กน้อยปฏิบัติต่อแม่โคด้วยความเมตตาเอาใจใส่ ทำให้แม่โคเกิดความปรานีรักใคร่ จึงให้น้ำนมเพื่อให้เด็กน้าภาชนะมารองเพื่อเอาไปขายเลี้ยงชีพ แต่เนื่องจากน้ำนมมีปริมาณมากเกินความต้องการ เด็กน้อยจึงรองเอาน้ำนมไปบูชา คิวลึงค์ซึ่งก่อจากทรายด้วยตนเองและทำการบวงสรวงพระศิวะด้วยความเคารพอย่างสูงสุด เมื่อยถนัตถ์เป็นบิดา ทราบเรื่องราวก็โกรธมาก เกิดโทสะ กระโดดเข้าเตะกองทรายคิวลึงค์ เด็กน้อยเมื่อเห็นพ่อทุพพินและทำหลายสิ่งที่คุณเคารพลัทธิการะจึงทำร้ายพ่อของตนเองโดยใช้อาวุธตัดขาข้างที่เตะคิวลึงค์จำลองเสีย ซึ่งการกระทำดังกล่าวทำให้พระศิวะทรงพอพระทัยมาก จึงบันดาลอิทธิฤทธิ์ปรากฏองค์ต่อหน้าสาวกตัวน้อยของพระองค์พร้อมกับพระชายา คือพระอุมา เพื่อประทานพรให้เด็กน้อยไปสู่สวรรค์ เขาไกรลาส โดยให้เป็นหัวหน้ามเหศวรเล็กทำหน้าที่เป็นผู้รับผิดชอบพระราชวังของพระองค์ เมื่อเด็กน้อยมีอายุโตขึ้น พระศิวะจึงประทานนามให้ว่า เทพบุตรจันเทศา²⁶

กิริยาอนุหรติ ทำนาคของรูปเคารพปางนี้กล่าวถึงท้าวอรชุน ในมหากาพย์ภารตะ กล่าวว่า เป็นเจ้าชายองค์หนึ่ง (Pandava) ต้องการถูกกษัตริย์ส่งไปยิงอสูรร้ายคนหนึ่ง จึงกระทำพิธีบวงสรวงพระศิวะที่เขาไกรลาส เพื่อให้พระองค์ทรงประทานให้ ซึ่งพระศิวะทรงแปลงร่างเป็นนายพรานมาปรากฏองค์ คือท้าวอรชุน ในขณะที่ตัวอสูรซึ่งเป็นสัตว์ดุร้าย ก็แปลงกายเป็นหมู่ป่าเข้าหาอสูรร้ายทั้งสอง ซึ่งต่างก็พยายามที่จะแย่งกันฆ่าหมู่ป่า โดยยิงธนูไปที่หมู่พรานนั้น เมื่ออสูรตายแล้ว อรชุนจึงหันมาต่อสู้กับนายพรานจำแลง อรชุนเป็นฝ่ายแพ้ จึงเฉลียวใจว่านายพรานคงเป็นพระศิวะปลอมองค์มานั่น ละมุน-พริน อรชุนเห็นรักมีซึ่งกันเป็นสัญลักษณ์ของพระเป็นเจ้าที่ตัวนายพรานจึงทรยศตัวลงทั้งหมด กราบแทบพระบาทของพระศิวะ ซึ่งพระองค์ทรงพอพระทัยมาก จึงประทานลูกธนูวิเศษแก่ อรชุน²⁷

วิคเนศวรอนุหรติ รูปเคารพปางนี้มีตำนานสืบเนื่องมาจากนางปารพตีเมียของพระศิวะทรงสร้างคณบดีเทพ ซึ่งมีรูปร่างแปลกคือ มีศีรษะเป็นมนุษย์ปรากฏอยู่บนบ่าของตนเอง เพื่อให้เป็นผู้คุ้มครองดูแลตนเอง โดยเฝ้าประตูวิมาน ในระหว่างที่พระสวามีไม่อยู่ เมื่อพระศิวะเทพเกิดเสาะหาผู้ที่เขาไกรลาส คณบดีเทพก็เข้าขัดขวาง ทำให้พระศิวะเทพทรงพิโรธ จึงส่งข้าราชการบริหารของพระองค์เองไปต่อสู้ซึ่งก็พ่ายแพ้กลับมา พระองค์จึงส่ง วิษณุเทพ และพระขันธกุมารไปแทน สร้างความงงงวายแก่คณบดีเทพจนหมดความรู้สึกรพระศิวะจึงไล่ให้คณบดีของคณบดี เมื่อพระอรุมาทรงทราบเรื่อง ก็พิโรธเป็นอย่างมาก พระศิวะจึงมีบัญชาให้เทพบุตรนาคาเดินทางไปทางทิศเหนือ และตัดหัวสิ่งมีชีวิตตัวแรกที่พบมา ซึ่งนาคาเดินทางไปพบช้างเป็นครั้งแรกจึงตัดหัวช้างมา ตั้งแต่นั้นมา วิคเนศวรจึงมีเศียรเป็นช้างมีนามใหม่ว่า คชานาถ (ผู้มีหน้าเป็นช้าง) พระศิวะได้ยอมรับเทพคชานาถและแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าองค์กรรักษาและประทานนามให้ว่า คณปติ กลายเป็นเทพสำคัญคนหนึ่งตั้งแต่นั้นมา²⁸

2. **พระศิวะปางสังหารมูรติ** เป็นรูปพระศิวะปางโหดร้าย ปรากฏกายเพื่อทำลายล้างพวกอสูรและสัตว์ทั้งปวง ปางนี้ชาวฮินดูเคารพนับถือมาก มักจัดพิธีกรรมบวงสรวงบูชาเป็นประจำในฤดู

คชนาทมูรติ มีตำนานจากหลักฐานปุราณะ กล่าวว่าเมื่ออสูรตนหนึ่งแปลงร่างเป็นช้างมารบกวนพวกพรานที่กำลังทำพิธีบูชาสัตว์สิ่ง พระศิวะจึงแสดงอิทธิฤทธิ์ เสด็จออกมาจากหิมาลึงค์ตรงเข้าฆ่าช้างจำแลงถึงแก่ความตาย

กาลกิณมูรติ มีความเป็นมาเนื่องจากฤาษีคนหนึ่งได้ทำพิธีวงสรวงขอลูกจากพระ-
ศิวะ ซึ่งพระองค์ก็ทรงประทานให้แก่เด็กนั้นจะมีอายุสั้น เมื่อถึงกำหนดอายุ ขณะที่เด็กหนุ่ม
บุตรพรานเพศกำลังบูชาศิวลึงค์อยู่ พระชายาได้เสด็จลงมาเพื่อเอาตัวเด็กไป แต่พระศิวะ
ทรงขัดขวางและขับไล่พระชายาไปเสียและประทานพรให้เด็กหนุ่มเป็นอมตะไม่มีวันตาย

กามานตกมูรติ พระศิวะทรงลี้มพระเนตรที่สาม ปลอ่ยไปไปเพื่อกามเทพ ผู้ซึ่งมา
ก่อกวนการทำสมาธิของพระองค์ เนื่องจากเหล่าเทพทั้งปวงต้องการให้พระศิวะทรงเกิด
ความรักในนางปารพตี เพื่อที่จะให้กำเนิดพระโอรสมาปราบอสูรทาราคาซึ่งสร้างความ
เดือดร้อนให้แก่เหล่าเทพธิดาทั้งปวง

ศรีปรัถกมูรติ เมื่อพระศิวะทรงปรากฏกายเพื่อมาอสูร 3 คน ที่อาศัยอยู่ในปรา-
สาท 3 หลัง อันประกอบด้วย ปราสาททองสร้างอยู่บนสวรรค์ ปราสาทเงินสร้างอยู่ใน
อากาศ และปราสาทเหล็กสร้างอยู่บนโลกมนุษย์ เนื่องจากพวกอสูร 3 คนนี้ไปสร้างความ
เดือดร้อนให้แก่ฤๅษี ทั้งสวรรค์และโลกมนุษย์

วีรภัทรมูรติ เมื่อพระศิวะจะทำลายพิธีบูชาอัยของทักษะ (บิดาของสตีหรือปารพตี
ชายาของพระศิวะ) คัมภีร์ภควัทคีตาปุราณะได้กล่าวว่าพระทักษะได้จัดพิธีบูชาอัย แต่ไม่
เชิญพระศิวะและนางปารพตี พระนางเลือกพระหัตถ์จึงกระโดดเข้ากองไฟเมื่อพระศิวะทราบ
ข่าวจึงเสด็จมาทำลายพิธีบูชาอัย

สรเกษมมูรติ เมื่อพระศิวะปรากฏกายเป็นศรณะ (สัตว์ชนิดหนึ่งมี 2 หัว 2 ปีก
มีขาเหมือนลิงหมีโต มี 8 ขา หางยาว) เพื่อไปปราบนรสิงห์ ซึ่งเป็นพระวิษณุอวตารมา
เพื่อปราบหิรัณยักษ์ เมื่อปราบแล้วก็ไม่คืนร่างเดิมยังคงก่อกวนต่อไป พวกเทวดาต้องไป
อ้อนวอนให้พระศิวะมาช่วย

พราหมณ์คีรีศยเจตมูรติ คัมภีร์วามานะ - ปุราณะ กล่าวว่าพระศิวะได้คัดเลือก
ที่ 5 ของพระพรหม เพราะถูกพระพรหมสับประมาท แต่ปรากฏว่าเศียรพระพรหมติดแน่น
อยู่กับพระหัตถ์ของพระศิวะ พระนารายณ์จึงบอกวิธีแก้ โดยพระศิวะต้องใช้ชีวิตเป็นนักบวช
เพื่อจาริกแสวงบุญไปยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เป็นเวลา 12 ปี เศียรของพระพรหมจึง
หลุดจากพระหัตถ์ พระศิวะปางนี้ได้รับชื่อว่า "ไกรวระ"

มหากาล เมื่อพระศิวะเสด็จไปปราบอสูรซึ่งไปรบกวนพวกพราหมณ์บริเวณเมือง
อุชเชนี พระศิวะมีพระวรกายสีดำ ฉลองพระองค์สีดำ

3. พระศิ่วปางนฤตมูรติ หรือปางเคลื่อนไหว (Nritamurti)

เป็นการเคารพบูชาของพระศิ่ว ในรตนานาฏยศาสตร์กล่าวถึงท่าเคารพ 108 ท่าและในคัมภีร์ไศวรามกกล่าววาทะศิ่วมีท่าเคารพทั้งหมด 108 ท่า ซึ่งคงจะเหมือนท่ารำที่กล่าวไว้ในรตนานาฏยศาสตร์ ซึ่งกล่าวถึงความจำเป็นที่บุรุษสตรีจะต้องรำรำเพื่อเป็นการออกกำลังกาย ซึ่งจะทำให้สุขภาพสมบูรณ์ รูปเคารพปางนี้เป็นที่รู้จักกันในนามนาฏราชหรือศิ่วนาฏราช

4. พระศิ่วปางจันทร์เสขมูรติ (Chandrasekhara-murti)

พระศิ่วปางนี้มีพระจันทร์เสี้ยวประดับบนพระเกศา รูปเคารพปางนี้มี 3 เนตร 2 กร และมีเครื่องประดับตกแต่งองค์มากมาย ซึ่งปางประทับยืนที่สำคัญมี 5 ปางคือ²⁹

1. เกวลา-จันทร์เสขมูรติ (Kevala-Chandrasekha-murti)

รูปเคารพปางนี้มี 4 กรท่าปางประทานอภัย ประทานพร และถือสีกกับหนังสือคำทรงยืนยันในทางตรงสวามงกุฎมีรูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวเสียบอยู่บนยอดมี 3 พระเนตร พระเกศทรงงดงามสวมอาภรณ์สีเหลือง ตกแต่งด้วยเครื่องประดับมากมาย สวมสร้อยไข่มุกและสร้อยเพชร ทางนุกล่าวใด ประทับยืนบนฐานดอกบัว

2. อุมก-ลิตามูรติ (Umasahita-murti)

รูปเคารพปางนี้พระศิ่วยืนเคียงข้างกับพระนางอุม่า พระนางถือดอกบัวในกรข้างหนึ่งส่วนอีกกรหนึ่งปล่อยอยู่ข้างพระกาย อาจประทับยืนเคียงข้างบนฐานเดียวกันหรือต่างกันก็ได้

3. อลึงคน-มูรติ (Alingata-murti)

รูปเคารพปางนี้พระศิ่วยืนสวมกอดพระอุม่าด้วยพระกรข้างซ้าย พระอุม่าถือดอกบัวสีแดงในพระกรขวา รูปเคารพปางนี้มีลักษณะแปลกออกไป คือพระศิ่วยืนสวมกอด ซึ่งกันและกัน

4. ปศุปัต-มูรติ (Pasupata-murti)

ปางนี้พระศิ่วมี 3 เนตร 4 กรถือตรีศูล , ลูกประคำ ส่วนอีก 2 กร ท่าปางประทานอภัยและปางประทานพร

5. รุद्र-ปศุปัต-มูรติ (Rudra-Pasupata-murti)

รูปเคารพปางนี้พระศิ่วยืนควายทาทางเครงขรึม มี 4 กร คือ คาม , สิว , พัวระ โหลก มนุษย์ หรือตรีศูล ไม่ค่อยมีเครื่องประดับองค์ ปางนี้หาชมได้ยากมากในอินเดียปัจจุบัน

พระหัตถ์ในปางประทับนั่งมักมี 3 เนตร 4 กร คือ ขวาม, กลาง กับปางประทานพรและปางประทานอภัย พระหัตถ์ประทับนั่งบนอาสนะในท่าสุทธานะ ปางที่สาวก มี 4 ปางคือ³⁰

1. สุทธานุมุติ (Sukhāsana-mūrti)

พระหัตถ์ประทับนั่งในท่าสุทธานะเพียงลำพังพระองค์เดียว บนฐานสี่เหลี่ยมพื้นผ้าหรือฐานกลม มี 3 เนตร 2 กร หน้า ปางประทานพรและปางประทานอภัย 2 กร หลังคือ ประทุ (ขวาม) และกลาง ส่วนอุชฌล ส่วนชฎามงกุฏ กำไลรูปู และส่วนเครื่องประดับต่าง ๆ มากมายที่พระวรกายงดงามมาก ส่วนอาภรณ์ในเบ้ากลาง พระยาน้ำยหับอยู่บนฐาน ส่วนพระบาทขวาห้อยลงเบื้องล่าง

2. อุมาสัทธิ-มูติ (Umāshīta-mūrti)

พระหัตถ์ประทับนั่งในท่าสุทธานะ และมีพระอุมาประทับนั่งอยู่บนฐานเดียวกัน พระอุมาจะประทับนั่งทางซ้ายของพระหัตถ์ พระเศียรขวาของนางถือดอกบัว พระบาทซ้ายห้อยอยู่บนแท่นส่วนพระบาทขวาห้อยลงมา ส่วนเครื่องประดับตกแต่งงดงามมาก

3. โสมาสัณมูติ (Soma-Skanda-mūrti)

พระหัตถ์กับพระอุมาประทับนั่งอยู่บนฐานเดียวกัน เป็นเศียรกับอุมาสำนึกาเพื่อวงแหวนโอรส คือ สกัณหะ (Skanda) ซึ่งเป็นเด็กชายเล็ก ๆ) แทรกอยู่ตรงกลางระหว่างสองพระองค์สกัณหะ บางทีขี่บน บางทีก้ม และบางครั้งจะนั่งบนพระเศียรของพระอุมา ส่วนเครื่องประดับตกแต่งอย่างสวยงามเช่นเดียวกับพระหัตถ์และพระอุมา

4. อุมามเหศวรมูติ (Umā-Maheśvara-mūrti)

พระหัตถ์และพระอุมา ประทับนั่งอยู่บนฐานเดียวกัน โดยพระอุมานั่งอยู่ทางเบื้องซ้ายของพระองค์ พระหัตถ์ประทับนั่งในท่าสุทธานะ หรือนั่งพิงสมาธิ และพระอุมาจะนั่งบนพระเขลาถันซ้ายของพระองค์ ในท่ากอดรัดซึ่งก้มแตะกัน พระหัตถ์มี 2 กรหรือ 4 กร พระกร 2 ข้าง โอบกอดพระชวา บางครั้งใช้เหยียดพระอุมา ข้างหนึ่ง ส่วนอีก 2 พระกรถือดอกบัวสีน้ำเงินและศรีจุฑา พระอุมาใช้พระกรข้างขวาโอบกอดพระชวาที่ส่วนพระกรซ้ายถือกระจกหรือดอกบัวรูปเคารพทั้งกล่าวมักมีรูปโสมนชิ พระศิวะ และพระขันธุกุมาร พร้อมข้าราชการบริวารเป็นองค์ประกอบเสมอ

รูปเคารพปางนี้แสดงให้เห็นถึงความเจริญของลัทธิไวเวกิกานและลัทธิสัณทิ ซึ่ง เป็นที่นิยมสร้างมากในอินเดียภาคใต้มักจะมีปรากฏในลักษณะประติมากรรมหมู่แล้ว ส่วน เนเนตร

ลัทธิไศวินิกายมีสาระสำคัญคือ การประมวลปรัชญา ที่มีลักษณะเฉพาะของตนเอง
ชื่อว่า "ไศวลัทธิอาคระ" เกิดขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 หลักปรัชญานี้ได้มาจาก
เรื่องราวของกัมภีร์พระเวท และกัมภีร์อาคมะ และไศวอาคมะ 28 นอกจากนี้ก็มีกัมภีร์
ที่จารึกเป็นภาษาทมิฬ ที่เรียกว่า "ไศลกาปิอัม" และกัมภีร์ภาษาสันสกฤตคือ มหากาพย์
ภารตะและเวดัตถ์การ กัมภีร์อุปนิษ³⁴ ศาสตร์ ศรุต สมฤติ กาพย์ ปุราณะ กาคีภาวฤตติ
กิวสังหิตา ปวรเมศวร และกิวธรรม³⁵

ลัทธิไศวินิกายสามารถแบ่งออกเป็นนิกายใหญ่ ๆ ได้ 2 นิกายคือ นิกายฝ่ายเหนือ
และนิกายฝ่ายใต้

นิกายฝ่ายเหนือหรือนิกายภาะมีร์ไศวะ เกิดขึ้นในแคว้นภาะมีระ (แคชเมียร์)³⁶
ท่านวสุคุปตะ เป็นผู้ที่ตั้งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 14 ลัทธินี้เป็นเอกนิยมแบบอุดมคติ ซึ่งถือว่า
หลักการชั้นสุดท้ายมีอยู่ข้อเดียวคือ พระคิวะ หลักนี้มี 2 แง่คือ เป็นโลกุตระ คือเหนือโลก
และเป็นของแทรกซึมอยู่อย่างถาวรในโลก

นิกายฝ่ายใต้หรือนิกายปาสุปะตะหรือลึงคาคัต ผู้ก่อตั้งนิกายนี้คือ ท่านลกุลิศะ ชื่อ
นิกายมีปรากฏในกัมภีร์วิษณุธรรมโมคตระ และมหากาพย์ภารตะ ซึ่งแต่งขึ้นระหว่าง พ.ศ.
950-1050 และในบันทึกของภิกษุเขื่อนจิง ซึ่งเดินทางไปในประเทศอินเดียระหว่าง
พ.ศ. 1150-1200 ก็ได้กล่าวถึงนิกายนี้หลายครั้ง แต่ไม่กล่าวถึงนิกายไศวะ บางทีก็
เรียกนิกายนี้ว่า "มเหศวร" นิกายนี้สาวกทุกคนจะเคารพพิวสิ่งใดโดยการนำเอาสิ่ง สิ่ง
เล็ก ๆ มาคล่องคอ

หลักคำสอนของลัทธิไศวินิกาย มีหลักคำสอนที่สำคัญ 5 ประการคือ

1. ทุกข์
2. สาเหตุของทุกข์
3. ทางดับทุกข์ (โยคะ)
4. กฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์
5. การสิ้นสุดของทุกข์

ลัทธิไศวินิกายนอกจากจะได้รับความนิยมบูชาในหมู่ชนที่นับถือศาสนาฮินดูในประเทศ
อินเดียแล้ว ชนชาติในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น อาณาจักรชอม ชวา พม่า ไทย
และแหลมมลายู ก็รับเอาลัทธิไศวินิกายมานับถือบูชากันอย่างแพร่หลาย

ลัทธิไศวนิกายจะมีการประกอบพิธีกรรมบูชาพระศิวะซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่อันสำคัญของ ชาวฮินดูในการแสดงความเคารพบูชาต่อองค์พระศิวะ การประกอบพิธีกรรมจะทำได้โดยการ กราบไหว้บูชาพระศิวลึงค์ และบูชารูปเคารพที่เป็นรูปมนุษย์ที่ประดิษฐานอยู่ในบ้าน หรือ เทวาลัยประจำ หมู่บ้านรวมทั้งการกระทำพิธีบวงสรวงองค์พระศิวะอย่างพร้อมเพรียงกัน ในที่สาธารณะ

การบูชาพระศิวะในเทศกาลศิวลึงค์ - โยนิ (Sivalinga-yoni) เช่น เทศกาล Kartikal³⁷ ในอินเดียใต้ การบูชาศิวลึงค์เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของมนุษย์ และ บูชาเพื่อให้พระเป็นเจ้าประทานความอุดมสมบูรณ์ ในการเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร ชาว ฮินดูจะกระทำพิธีบวงสรวงอย่างเอิกเกริก มีการจัดเครื่องพลีบัตรสังเวชไปเทวาลัยที่มี ศิวลึงค์ประดิษฐานอยู่ กระทำพิธีบวงสรวงโดยพราหมณ์เป็นผู้ท่องบทสวดสรรเสริญพระ ศิวะ และผู้เข้าร่วมพิธีก็จะร้องเพลงพร้อมกันต่อหน้าศิวลึงค์หลังจากนั้นก็จะนำเครื่อง สังเวชอันประกอบไปด้วยธัญพืช นมสด ใบมะตูม น้ำตาล มุลโค ผลไม้สีเหลือง แดง ข้าวตอก รูปเทียน มะพร้าวอ่อน พวงมาลัย ดอกไม้สด และเมล็ดพืชบางชนิด โดยใส่ถาดทอง เหลืองเข้าไปบูชาศิวลึงค์และโยนิ

การประกอบพิธีบูชาพระศิวะที่สำคัญและยิ่งใหญ่อีกพิธีหนึ่งก็คือ เทศกาล มหาศิวา-ราตรี (Mahashiva-ratri) เป็นการรำลึกถึงเหตุการณ์สำคัญของคืนแห่งความยิ่ง ในใหญ่ขององค์พระศิวะซึ่งจัดทำกันในระหว่างปลายเดือนกุมภาพันธ์ - ต้นเดือนมีนาคมของ ทุกปี เทศกาลศิวราตรีชาวฮินดูเชื่อว่า เป็นคืนแห่งความรักถึงเหตุการณ์สำคัญที่พระศิวะ แสดงอำนาจในลักษณะของความเข้มแข็งสูงสุดในสรีรธาตุความเชื่อของชาวอินเดีย พิธี กระทำขึ้นในเวลากลางคืนโดยชาวบ้านจะมารวมชุมนุมเพื่อท่องบทสวดมนต์จากคัมภีร์ไศวนิกาย เพื่อเป็นการสรรเสริญพระศิวะในโบสถ์และในที่สาธารณะต่าง ๆ ซึ่งตลอดคืนชาว ฮินดูทุกเพศทุกวัยจะไม่ยอมนอน สิ่งที่น่าสนใจที่สุดตลอดเทศกาลสำคัญคือ ชาวฮินดูนับพัน หมื่นจะมารวมชุมนุมที่ริมฝั่งแม่น้ำในเมืองหรือในหมู่บ้าน และท่องบทสวดสรรเสริญบูชาพระ ศิวะหลังจากนั้นจะพากันไปอาบน้ำชำระบาป บางทีก็นำเอาภาชนะซึ่งเป็นดินเผารูปร่าง กลมรี ซึ่งมีได้ทำด้วยเชือก ใส่น้ำยาลงไป จุกไปตีใส่ และนำไปลอยน้ำ³⁸

เทศกาลมหาศิวาราตรี จัดเป็นพิธีกรรมทางศาสนาที่สำคัญและมีชื่อเสียงแพร่หลาย มากที่สุดในประเทศอินเดีย จัดได้ว่าเป็นหัวใจหรือการปฏิบัติศาสนกิจที่จำเป็น และสำคัญ ที่สุดของพวกฮินดูที่นับถือลัทธิไศวนิกาย ชาวฮินดูเหล่านี้ถือว่าเป็นหน้าที่สำคัญที่จะต้องมีการ

ทำพิธีบวงสรวงบูชาพระพิวจะเป็นประจำทุกปี จึงเป็นพิธีบูชาพระเป็นเจ้าที่ในโบสถ์เอเดริก มีผู้คนมาร่วมพิธีบูชากันอย่างมากมาย แทบจะทั่วทั้งประเทศ รวมถึงประเทศอื่น ๆ ที่ประชาชนในประเทศนั้นรับเอาลัทธิไควเทิกายไปนับถือปฏิบัติอย่างเช่น ประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ชวา สุมาตรา บาหลี แลวมมาลายู หม่า ลัมบูซา ก็มีการจัดพิธีบวงสรวงพระพิวอย่างยิ่งใหญ่อันเหมือนกัน

ຄວາມເຊື່ອເຂົ້າກັບຮູບເຄາະພຣະອຸມາເຮຣ

ຮູບເຄາະພາບອຸມາເຮຣໄດ້ປາກົດຊຶ່ງຄຳນາມໃນການສ້າງຮູບເຄາະເທິງຮູບເຄາະພາບອື່ນ ຯ³⁹ ແຕ່ເປັນການແສງໃຫ້ເຫັນถึงวิวัฒนาการของการนับถือเทพี เนื่องจากเทพีที่เคยเป็นเพียงชายาของเทพ ก็กลับกลายมาที่มีความสำคัญขึ้นจนเป็นลัทธิศักดิ์ที่แยกเป็นอิสระโดยเอกเทศ⁴⁰ ຮູບເຄາະພາບນີ້ເປັນທີ່ນິຍົມຢາກໃນທຸກສາມັກຄີ ເນື່ອງຈາກເປັນການປາກົດຮ່ວມກັນລະຫວ່າງພຣະພິວແລະພຣະອຸມາ ໃນລັກສະນະທີ່ເປັນໄປລ້ວນດ້ວຍຄວາມສຸຂ ອັນແສງອອກຈາກສີພຣະພັກທຸກ ຈຶ່ງເປັນໄປເໝືອນກັບຊີວິດທີ່ສົມບູນແບບ

ລັກສະນະທົ່ວໄປຂອງຮູບເຄາະພາບນີ້ຄື ພຣະພິວແລະພຣະອຸມາປະທັບນັ້ນມີຮູບເຕົ້າໜ້າຄືກັນ ໃນທຳຄອກຮີກຊຶ່ງກັນແລະກັນ ພຣະພິວປະທັບນັ້ນໃນກຸ່ມຊາດພະ ໂດຍມີພຣະບາດເຂົ້າຢູ່ກັບອຸມຸ່ນຮູບ ສ່ວນພຣະບາດເຂົ້າຢູ່ລຸ່ມເບື້ອງລຳ ແລະພຣະອຸມານັ້ນຢູ່ກັບພຣະເສລາລຳເຂົ້າຂອງພຣະອຸມາ ພຣະພິວຈະມີຊາກມຸງ (data-muṅga) ອຸມຸ່ນພຣະເຢືອນແລະມີພຣະຈັນທຸກຊຶ່ງເຄື່ອງເຄື່ອງຢູ່ທີ່ 2 ພຣະຄຣຸກຮືບ 4 ພຣະຄຣຸກ ຄືອາວຸດປະຈຳພຣະອຸມາຄືອຸກຸດແລະອຸກຸດອື່ນ 2 ພຣະຄຣຸກໂອກອຸກພຣະອຸມາ ແລະທຳປາງປະທານທຣຸກຮືບປະທານອຸກຸດ ສິ່ງຂອງທີ່ຕິດໃນພຣະພັກຄືວາມມີລັກສະນະແຕກຕ່າງກັນອອກໄປຈາກແຕ່ລະຄັ້ງກີ້ (ຈຶ່ງຈະກ່າວວ່າຮາຍລະເຢືອນໃນພາບທີ່ 2) ສ່ວນພຣະອຸມາມີ 2 ພຣະຄຣຸກ ພຣະຄຣຸກຂ້າງຂວາໂອກອຸກພຣະພິວ ສ່ວນພຣະຄຣຸກຂ້າງມັກຄືອກຸກຸດ⁴¹

ຈາກລັກສະນະຂອງເຫມາະແລະເພີ່ມທີ່ຢູ່ໃນທຳຄອກຮີກຊຶ່ງກັນແລະກັນ ແຕ່ຈະໄດ້ເຫັນວ່າລັກສະນະພິດາຍຊຶ່ງມີພຣະພິວເປັນເຫມາະຊຶ່ງສຸດ ໄດ້ຮັບເອົາລັກສະນະທີ່ອັນເປັນອິດທິພົນ (Javanese Ideology) ເຂົ້າມາສົມທົບແລ້ວ ເນື່ອງຈາກລັກສະນະທີ່ເປັນໄປກັບສິ່ງອື່ນ ທີ່ຕິດໃຫ້ເຮັດການສ້າງສຣັດໂລກແລະສິ່ງອື່ນແຕ່ການສ້າງສຣັດໂລກ ຈຶ່ງເປັນສິ່ງທີ່ເຮັດໃຫ້ມີຄວາມສຸຂທີ່ເຮັດໃຫ້ສຣັດໂລກໄດ້

ลัทธิศักติเจริญรุ่งเรืองมากในยุคคันถระ ซึ่งลัทธินี้มีความสัมพันธ์กับลัทธิไศวนิกายมาก เนื่องจากเทพีสูงสุดของลัทธินี้คือ พระอุม่าชายาของพระศิวะ ซึ่งการรวมกันของพระศิวะและพระอุม่าจะทำให้เกิดพลังงานที่สมบูรณ์ที่มีอำนาจในการสร้างสรรค์สิ่งบนโลกและควบคุมจักรวาล

รูปเคารพปางอุมามเหศวรพบครั้งแรกในสมัยราชวงศ์คุปตะ แห่งอินเดีย ซึ่งถือเป็นที่ยอมรับสร้างมากทั้งในอินเดียและในเขมร ตัวอย่างรูปเคารพปางนี้พบเป็นจำนวนมากตามพิพิธภัณฑ์ เหวาลิชต่าง ๆ โดยเฉพาะวัดพระศิวะทางภาคใต้ของประเทศไทยอินเดีย ดังเช่นที่เหวาลิชศิวะเกทเรศวร (śiva kedaresvara) และที่ไอโฮเล มุณฑปอา-มณะ (Aihole Hucchappāya Matha)⁴²

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เชิงอรรถที่ 1

1. T.A. Gopinatha Rao, Elements of Hindu Iconography Vol II Part I (Calchi : Motilal Babarsidass, 1968), P. 133
2. สุเมธ เมธวิทยากุล, ศาสนาเปรียบเทียบ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษร, 2525), หน้า 190
3. J.N. Banerjea, The Development of Hindu Iconography (Calcutta : University of Calcutta, 1941), P. 129
4. W.J. Wilkins, Hindu Mythology (vedic and Puranic) (Delhi : Delhi Book Store, 1972), P. 285
5. มาสุข อินทราวุธ, รูปเคารพในศาสนาฮินดู (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), หน้า 24
6. เรื่องอุไร กุศลาลัย, ความรู้เรื่องอินเดียทางวัฒนธรรม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 15
7. W.J. Wilkins, op. cit, P. 317
8. ประยูร อุลทชาวุธ, เทวโลก (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เมืองโบราณ, 2530), หน้า 79
9. Lynn E. Gatwood, Devi and the Spouse Goddess (Delhi : Ramesh Jain, 1985), P. 59
10. Bhagwant Sanai, Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities (Delhi : Abhinav Publication, 1975), P. 157
11. Jifendra Nath Banerjee, op. cit, P. 105-106
12. Vassillis G. Vassaxis, Hindu Epics, myths and Legends in popular illustrations (New Delhi : Oxford University Press, 1979), P. 133
13. W.J. Wilkins, op. cit, P. 262
14. ประยูร อุลทชาวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 73
15. "รุทร" มาจากรากศัพท์ "รุต" ซึ่งแปลว่า ร้องไห้, พรหมคฤศน์ เจิมสวัสดิ์, คนกับพระเจ้า (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงสยาม, 2523), หน้า 181
16. P. Thomas, Epics Myths and Legends of India (Bombay : D.B. Taraporevala sons & Co. Private Ltd., 1980, P. 20

17. ภาณุ อินทราช, เรื่องเดิม, หน้า 24
18. พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 183
19. Shakti M. Bupta , Legends around Shiva (New Delhi : Somaiya Publications, 1979), p.2
20. W.J. Wikins , Op. cit , p. 283
21. Shakti M. Gupta, Op. cit, p. 2
22. Ibid, p. 2
23. ศจ.มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สันติ, 2516), หน้า 36-40
24. H. Krishna Sastri, South India of God and Goddess (New Delhi : Sagar Publieation, 1977) , p.73
25. ภาณุ อินทราช, เรื่องเดิม, หน้า 42
26. T.A. Gopinatha Rao. , Op. cit , p. 205 - 207
27. Ibid , p. 214 - 217
28. B.C.Shinha , Hinduism and Symbol Workshop (Delhi : Ahamagala Prakashan, 1983, p. 110
29. Ibid , p. 111
30. พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 16
31. สุเมธ เมธวาทิตกุล , เรื่องเดิม, หน้า 187
32. ภาณุ อินทราช, เรื่องเดิม, หน้า 24
33. สุชีพ บุญญาภักดิ์, ประวัติศาสตร์ศาสนา (พระนคร : รวมสาส์น, 2506), หน้า 455
34. ศจ.มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, เรื่องเดิม, หน้า 33-35
35. Dawee Daweewarn, Brahmanism in South East Asia (Sanfrancisco : Chinese Materies center, Inc , 1974) , p. 16
36. พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 207
37. Shakti M. Gupta, Op. cit, p. 37 - 38
38. Sinha Kamini , The Early Bronze of Bihar (New Delhi : Ramanand Vidya Bhawan, 1983) , p. 34

39. A.G. Mitehell , Hindu Gods & Goddess (London : Guild
Ford and King's Lynm, 1982) , p. 34

40. T.A. Gopinatha Rao, Op. cit, p. 133

41. Margurite E. Adiceam "Les image de Siva dana I' Inde
du Sud," Art Asiatiques , (Tome XIX , 1969) , p. 92

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 2

คติความเชื่อเกี่ยวกับรูปเคารพพระอุมาเทศวรที่ปรากฏในประเพณีไทย

รูปเคารพพระอุมาเทศวรตามลักษณะกัมภีร์

ลักษณะของรูปเคารพพระอุมาเทศวรที่สร้างขึ้นเพื่อใช้สักการบูชา หรือเพื่อการประกอบพิธีกรรม ได้สร้างมาจากลักษณะทางประติมากรรมซึ่งมีหลักฐานปรากฏตามคัมภีร์ต่าง ๆ ดังนี้

คัมภีร์มีสัตยะปุราณะ (Matsya Purāṇa) ได้บรรยายลักษณะของรูปเคารพพระอุมาเทศวรไว้ว่า พระศิวะมี 4 พระกรหรือ 2 พระกร พระกรขวาถือดอกบัวและตรีศูล พระกรซ้ายและที่พระศิวะของพระอุมา ซึ่งนั่งอยู่บนพระเขลาด้านซ้ายของพระองค์ พระนางมองไปที่พระหัตถ์ของพระศิวะด้วยความรักใคร่ และใช้พระกรขวาของนางโอบรอบพระอঙ্গซ้ายหรืออঙ্গขวา หรือพระวรกายด้านข้างของพระศิวะ ส่วนพระกรซ้ายถือดอกบัวหรือธรรมา และมียางำนัก 2 คนคือ ชยา (Jaya) และวิชัย (Vijaya) ล้อมรอบด้วยพระคเณศ พระขันธกุมาร และเหล่าสาวกคนอื่น ๆ หรือในบางที่กล่าวว่าพระกรซ้ายบนของพระศิวะจะถือตรีศูล ส่วนพระกรซ้ายล่างและอยู่พระอุมา พระกรขวาล่างถือธรรมา (dharmā) หรือขัฏวางคะ (khatvāṅga) ส่วนพระกรขวาล่างเขยพระหนุของพระอุมา ซึ่งลักษณะการเขยพระหนุนี้จะพบที่แฉก เบงกอล¹

คัมภีร์รูปมะณฑะ (Rupamaṇḍala) กล่าวว่า พระศิวะมี 4 พระกร พระกรขวาถือตรีศูลและกลมาตุลึงคะ (Ghṛīmāṇḍa - มณฑาขนิลแห่ง) พระกรซ้ายโอบกอดพระอ้ง-ท่าพระอุมาพระกรซ้ายอีกข้างหนึ่งถือธรรมา พระศิวะทรงมีพระวรกายเป็นสีแดงเหมือนปะการัง ส่วนพระอุมาพาหามืออกและกะโหลกอันงดงาม พระนางใช้พระกรขวาโอบกอดพระศิวะไว้ ส่วนพระกรซ้ายถือคันล่อง (ธรรมา) รูปเคารพปางนี้มีมักจะประกอบไปด้วยคเณศ พระคเณศ พระขันธกุมาร และอุชิ ภฤงคี (Uśi Bhṛṅgī) ซึ่งมีร่างกายเหมือนหงส์ในท่าเต้นรำ โดยจัดองค์ประกอบเหล่านี้ไว้กันอย่างมีศิลปะ²

คัมภีร์วิษณุธรรมโมคตาระ (Viṣṇudharmōttara) กล่าวถึงลักษณะของรูปเคารพปางอุมาเทศวรว่า พระศิวะและพระอุมาประทับนั่งเคียงคู่กันและสวมดอกไม้มงกุดกัน พระศิวะจะทรงชฎามงกุด (Jatimakuta) ซึ่งมีพระจันทร์เสี้ยวเสียบอยู่ พระกรขวาคือบัวขาว (Nīlōpala flower) พระกรซ้ายโอบพระศิวะ พระอุมาถืออกและกะโหลกอันงดงามเป็นสีเขียวกับใบคัมภีร์รูปมะณฑะ³

คัมภีร์มานัสลาสา (Māṇḍala-sāsa) กล่าวว่าพระหีวและพระอุมาจะประทับนั่งเคียงกันพระอุมาจะหันพระพักตร์ไปทางพระหีวโดยประสานพระเนตรกัน พระหีวมีพระเลสาเป็นแบบชฎามณฑล (śaṭṭha-maṇḍala) มีพระจันทร์ให้ชาวเมืองอยู่ ส่วนมณฑล (maṇḍala) พระหีวมี 4 พระกรหรือ 2 พระกร ซึ่งพระกรข้างหนึ่งจะต้องถือตรีศูล และอีกข้างมีเหล่าสาวกล้อมรอบองค์เทพและเทพี

คัมภีร์เราราวะ (Rāva) กล่าวว่าพระอุมาประทับนั่งทางซ้ายของพระหีว พระหีวมี 2 พระกร พระกรขวาทำปางประทานอภัย ชฎามณฑล (śaṭṭha-maṇḍala) พระกรซ้ายโอบพระอังสาของพระอุมา ส่วนพระอุมาถือดอกพลับพลึงสีน้ำเงิน (pāṇḍula) ในพระกรขวา พระกรซ้ายทำปางประทานพร⁴

นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ที่กล่าวถึงลักษณะการประทับนั่งของทั้งสองพระองค์คือ คัมภีร์ธยานะครันหะ (Dhyānagrāṇṭha) คัมภีร์ธยานะรัตนาวลี (Dhyānaratnavali) คัมภีร์ตีเปรัตเนม (Tīpēratnam) กล่าวว่าพระอุมาจะประทับนั่งเบื้องซ้ายขององค์พระหีว โดยทั้งสองพระองค์นั่งอยู่ใต้ต้นกล้วย (kāṇḍa) ส่วนคัมภีร์ชานะโกล (Dhyānagol) กล่าวว่าทั้งสองพระองค์จะประทับนั่งอยู่เหนือฐานรูปสี่เหลี่ยมคี่น้ำ กักรากณะ (kāṇḍa-rakṣaṇa)⁵

การถือสิ่งของในพระกรของพระหีว และพระอุมามีคัมภีร์ต่าง ๆ กล่าวไว้เป็นจำนวนมากซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไประหว่างภาคเหนือและภาคใต้ ซึ่งสืบเนื่องมาจากความแตกต่างกันของประเพณีในแต่ละภาค⁶

ลักษณะของภาคเหนือ

1. คัมภีร์มัสตชะปราชะ และคัมภีร์มานัสลาสา

พระหีว

พระกรขวามือถือตรีศูล (śūla)

พระกรซ้ายบนโอบพระอังสาพระอุมา

พระกรขวาล่างถือดอกพลับพลึงสีน้ำเงิน (pāṇḍula)

พระกรซ้ายล่างแตะพระ

2. คัมภีร์อปรหิตปฤจณา (Aparahita-prajñā) และคัมภีร์รูปมณฑล

พระหีว

พระกรขวามือถือตรีศูล (śūla)

พระกรซ้ายบนถือบาเลมเวร (gūṇa)

พระกรขวาล่างถือมณฑลผู้คงค (matulaṇḍa)

พระกรซ้ายบนพระอุมา

พระอุมา

พระครุชวาโอมพระหิเว

พระกรซ้ายถือพรปละหรือครุชก

3. กัมเบร์สาราทิลลัค (Sāradātīlaka)

พระครุชวามนถือปูล

พระกรซ้ายมมถือกปาละ (kapala) ถือ

พระครุชวาล่างทำปางประทานพร (varada) - ครระโหลกศรีระมฤต

พระกรซ้ายล่างทำปางประทานอภัย (abhaya)

พระอุมา

พระครุชวาโอมพระฮังคำของพระหิเว

พระกรซ้ายถือดอกบัวสีแดง (

หรือบางครั้งก็จะล่างออกไปถือ

พระหิเว

พระครุชวามนถือชวาน

พระกรซ้ายมมถือปูล

พระครุชวาล่างทำปางประทานพร

พระกรซ้ายล่างแตะพระคันทนของพระอุมา

พระอุมา

พระครุชวาวางอุทุมพรระผลข้างซ้ายของ

พระกรซ้ายถือดอกบัวสีแดง

พระหิเว

4. กัมเบร์ประปาณัสสา (Prapañcāsā)

พระหิเว

พระครุชวามนถือชวาน

พระกรซ้ายมมถือกวาง

พระครุชวาล่างทำปางประทานพร

พระกรซ้ายล่างแตะพระคันทนพระอุมา

พระอุมา

พระครุชวาวางอุทุมพรข้าง ๆ องค์พระหิเวนางเบื้องซ้าย

พระกรซ้ายถือดอกบัวสีแดง

หรือ พระหิเวมี 8 พระกร

พระครุชวาถือ ฐ

พระกรซ้ายถือ ปูล

ชวาน

ไฟ

ตาม

ครระโหลกศรีระมฤต

ธนูหรือ นกขุฑ

คันทน

พระอุมา

ไม้ไถ้กล่าวว้าวอธิบายไว้

5. กัมภีร์ปุราณะ (Purāṇa)

พระศิวะ

พระกรขวามือถือมาดะปาตะ (nāga-pāśa) พระกรซ้ายมือถือกริชบูล

หรือมีฆวางคะ (khaṭvāṅga) พระกรซ้ายล่างแตะพระศันพระอุมา

พระกรขวาล่างเปิดพระเนตรพระอุมา

พระอุมา

ไม่ได้กล่าวคำอธิบายไว้

ลักษณะของภาคใต้

6. กัมภีร์ธยานะ รัตนวลี (Dhyāna-ratnāvalī) และกัมภีร์ธยานะศรันดูละ

พระศิวะ

พระกรขวามือถือ ปะรุ (paśu) พระกรซ้ายมือถือขวาน (sur) (a)

พระกรขวาล่างทำปางประทานอภัย พระกรซ้ายล่างทำปางประทานพร

พระอุมา

พระกรขวาโอบอ้อมพระศิวะ

พระกรซ้ายมือ"โออธิบายไว้

7. กัมภีร์ศีลปรตัมบี (Śīlāparatambī)

พระศิวะ

เหมือนกับกัมภีร์ธยานะรัตนวลี

พระอุมา

พระกรขวาดือออกบัว (pūṣpa) พระกรซ้ายมือถือดอกกล้วยไม้สีแดง

8. กัมภีร์ธยานะไศลค, กัมภีร์ธยานะรัตนวลี, และกัมภีร์เหวตว ธิยานะไศลค

(Devatādhyānaśloka)

พระศิวะ

พระกรขวามือถือ ฆังคะ (ṭaṅka) พระกรซ้ายมือถือขวาน

พระกรขวาล่างทำปางประทานอภัย พระกรซ้ายล่างสวมมณฑปพระอุมา

พระอุมา

ไม่ได้กล่าวคำอธิบายไว้

9. กัมภีร์ธยานะกรันตะ

พระศิวะ โอบกอดพระอุมาแล้วพระกรทั้ง 4 ยังตงถือสิ่งเหล่านี้

พระกรขวามือถือปารุ พระกรซ้ายมือถือขวาน

พระกรขวาล่างทำปางประทานอภัย พระกรซ้ายล่างทำปางภุมคะ (bhūṃka)

พระอุมา

ไม่ให้กล่าวทำนายไว้

10. กัมภีร์ศิลปกรรม

พระวิเว

พระกรขวามือชู

พระกรซ้ายบนถือ กล้วย (กระโหลกเงี้ยวมนุษย์)

พระกรขวาล่างทำปางประทานพร

พระกรซ้ายล่างทำ

ปางประทานอภัย

พระอุมา

พระกรขวาโอบพระอัฐาพระวิเว

พระกรซ้ายถือดอกกล้วยหลังสีแดง

อรุโณตปาละ (arunotpala)

ประติมากรรมรูปเคารพพระอุมาเทวารในประเทศอินเดีย

คติความเชื่อในการสร้างรูปเคารพพระอุมาเทวารเกิดขึ้นครั้งแรกทางภาคเหนือของประเทศไทยอินเดีย ในสมัยราชวงศ์คุปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 และแพร่กระจายไปทั่วประเทศไทยและประเทศเนปาล แต่หลักฐานทางประติมากรรมที่เก่าที่สุดเป็นสมัยราชวงศ์คุปตะ ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานมธูรา ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11

รูปแบบของพระอุมาเทวารที่ปรากฏในประเทศไทยมีลักษณะทางศิลปกรรม ที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งสืบเนื่องมาจากความแตกต่างกันของลักษณะภูมิประเทศและดินฟ้าอากาศในแต่ละภาค ซึ่งมีอิทธิพลต่อศิลปินทั้งในด้านจิตใจและควรกำหนดรูปแบบศิลปะ ทำให้เกิดสกุลช่างทั้งหลายขึ้นตามภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ซึ่งเชอร์ว็เลตธานเดอร์ ดินนิงแฮม นักโบราณคดีชาวอังกฤษได้อาศัยหลักฐานจากลอมมาเยนเคของจีน กำหนดเขตชมพูทวีปออกเป็น 5 เขตคือ อินเดียตอนเหนือ อินเดียตะวันตก อินเดียตอนกลาง อินเดียตะวันออก และอินเดียตอนใต้⁸

บริเวณตอนเหนือของอินเดียได้แก่ พื้นที่ที่ประกอบด้วยแคว้นปัญจาบ รวมทั้งแคว้นกัษมีระและรัฐต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณเขตภูเขาต่อเนื่องเรื่อยไปจนถึงดินแดนที่เป็นอาฟกานิสถานตะวันออก ซึ่งตั้งอยู่ตรงกันข้ามกับแม่น้ำสินธุทั้งหมด ส่วนอินเดียตอนกลางได้แก่ เขตพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำคงคาทั้งหมดเริ่มแต่เมืองอานทอร์ลงไปจนถึงปลายสุดของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ และจากภูเขาหิมาลัยลงไปถึงฝั่งแม่น้ำนัมทา อินเดีย

ตะวันตกออกไก่อ้น พื้นที่เป็นแคว้นอิสลาม และที่ราบลุ่มแคว้นเบงกอลรวมทั้งพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำคงคาทั้งหมด เรือออกไปจนถึงเมืองลัมปีปุระ โอริสสาและกัมพูชา อินเดีย ตะวันตกไก่อ้นพื้นที่ที่เรียกว่า ลินจู และราชปุทธะตะวันตก กลุ่มไปถึงกุดชะ, คุชราตา เรือออกไปจนถึงฝั่งทะเลทางตอนใต้ของแม่น้ำนัมทา ส่วนภาคใต้ไก่อ้น พื้นที่ที่เป็นทะเลทั้งหมด

ในการจำแนกรูปแบบทางศิลปกรรมของพระอุมาเทศวรในประเทศอินเดีย จะกล่าวเฉพาะรูปเคารพที่แพร่กระจายในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคใต้ เพื่อแสดงความเหมือนและความแตกต่างกันของรูปแบบศิลปกรรม

อินเดียภาคเหนือ

คติความเชื่อในรูปเคารพพระอุมาเทศวรเกิดขึ้นครั้งแรกในภาคนี้ มีหลักฐานเก่าแก่ตั้งแต่สมัยราชวงศ์กุษาณะ แต่ประติมากรรมที่พบมีอายุเก่าแก่ที่สุดปรากฏแก่สมัยคุปตะ ซึ่งส่วนใหญ่ทำเป็นภาพสลักนูนต่ำ

1. สัมพุตตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11)

ภาพสลักพระอุมาเทศวร ในแผ่นศิลารูปสี่เหลี่ยม ทำมาจากหินทรายสีแดง ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานมกุรา พระศิวะและพระอุมาประทับนั่งภายในวงกลมขนาดเล็กถึงแม้จะมีลักษณะกลมกลืน แต่ก็พอจะเห็นได้ว่าพระศิวะมี 4 พระกร ซึ่งพระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างถือผลมาตุลึงกะ พระกรซ้ายบนถืออาวุธอย่างหนึ่งแล่มองเห็นได้ไม่ชัด พระกรซ้ายล่างโอบพระอุมา ซึ่งนั่งอยู่บนพระเพลาด้วยซ้ายของพระองค์ พระนางใช้พระกรขวาโอบพระอังสาของพระศิวะเช่นเดียวกัน ส่วนพระกรซ้ายถือ หรรปชะ (darpana - กระจก)⁹ (ภาพที่ 1)

รูปสลักลอยตัวพระอุมาเทศวรจากหินกลุชครห์ (Hingalajgarh) พระศิวะและพระอุมาประทับนั่งอยู่บนหลังโลงหินเหนืออาสนะ เหนือพระเศียรของทั้งสองพระองค์เป็นต้นไม้ซึ่งแต่ใบปกคลุมพระอุมาประทับอยู่ทางเบื้องซ้ายขององค์พระศิวะ พระศิวะมี 4 กร แต่ได้หักหายไป 2 พระกร พระกรขวาที่ถือตรีศูล พระกรซ้ายเขยพระหนุของพระสาชา พระศิวะมีพระเกศาเป็นแบบชฎาการะ (jambhira) ส่วนพระเกศามะของพระศิวะตกแต่งอย่างวิจิตรบรรจงเป็นทรงธรรมนิลละ (dhammilla) ส่วนพระ (dhara - สร้อยคอ) เมฆขลา (mekhala - เข็มขัด) กังคละ (Kankala - กำไลข้อมือ)

บุปฺพะ (กบิลฺล - กำไลข้อเท้า) เถืองกลางโถงนทีสลักเป็นรูปพระคเณศและพระฉันท-
กุमार กำถึงล้อเล่นกันอยู่ และมีรูปพระวิฆเนศ (Vishvanath - ศิวของพระหิมา) อยู่ทาง
ด้านข้างของทั้งสองพระองค์ ด้านข้างของที่ประทับมีรูปสาวกเป็นชนวนทั้งสองด้าน¹⁰ (ภาพที่ 2)

๒. ลักษณะการปลูก (พบการแพร่ ๑๑-๑๔)

ภาพลักษณ์คำพระคัมภีร์มหาเวศจักรภูมิหาร (Mahāvajra) หรือพระคัมภีร์มหา
 ประทับนั่งส่วนนอกกันอยู่เหนือบัลลังก์ อรรชประยงค์ (Anantaparyanka) โดยพระคัมภีร์
 นั่งอยู่บนพระมหาเจดีย์ด้านซ้ายของพระหีวะ พระหีวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถือลูกประคำ
 (rosary) พระกรขวาล่างทำปางประทานพร (varada -dāna) พระกรซ้ายบนถือ
 ศรีจุล พระกรซ้ายล่างโอบน้อมพระองค์ของพระคัมภีร์ พระกรขวาของพระคัมภีร์วางบนพระ-
 อังศำซ้ายของพระหีวะ ผ่านพระกรซ้ายจับที่พระกรขวาของนางเอง พระเศียรของทั้งสอง
 พระองค์ชิดชิดเป็นปรางค์ เบื้องหลังมีประภาศมณฑลกลางพระเศียร เบื้องล่างที่ปรกด้วยมีโกลนทิ
 ฆะรอบอยู่ ลักษณะการแผ่อาภรณ์ของรูปเคารพเห็นลักษณะความนิยมตามแบบมุนาจารย์

ภาพสัญลักษณ์พระอุมาในเทวรูปที่จากราชเทยราชสันนิษฐานจากแหล่งอื่น ในเทวรูปที่
อุตรประเทศ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์ Vonder Government พระพิฆเนศประทับ
นั่งในท่าลลิตกัมปะ (Lalita Kampa) ทรงพระขรรค์ข้างซ้าย และถือพระบาทหลวงเบื้อง
ล่าง มีพระอุมาประทับนั่งบนพระเพลาข้างซ้ายของพระองค์ หิ้งสองพระองค์ประทับอยู่บน
โถงหน้า พระพิฆเนศมี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างแตกหักไป แต่จาก
ลักษณะของรูปเคารพน่าจะกำหนดปางประทานอภัย หรือถือลูกประคำ หรือเล้าไม้ ส่วนพระกร
ซ้ายบนถือขลุ่ย พระกรซ้ายล่างโอบพระอุมาและแตะพระดินนาถ พระกรขวาของพระอุมาโอบ
พระอังศำของพระพิฆเนศ ส่วนพระกรซ้ายหักหายไป ซึ่งน่าจะถือกระฉก พระพิฆเนศทรงอาภรณ์
แบบเรียบ มีสายรัดประคตรอบพระองค์ ส่วนมาลัยรอบพระกรและข้อพระบาท สวมเศาะ
ลุปีตะ (upavita) รอบพระอังกาซ้ายหน้าพระอุระ พระเศาะเป็นแบบชฎามงกุฏ
สวมอาภรณ์พระกร สร้อยพระศอก และกุณฑล พระกรขวามือขวาเป็นกุณฑลแบบแผ่นขนานใหญ่
พระกรขวามือซ้ายเป็นแบบห้อย ลักษณะเครื่องประดับเช่นนี้มักจะใช้กับสตรี ซึ่งมีลักษณะเช่นนี้
เป็นการแสดงให้เห็นธรรมชาติของหิ้งสองพระองค์ เป็นการรวมเอาลักษณะบุรุษและสตรี
เข้าไว้ด้วยกัน พระพิฆเนศของพระอุมาถูกทำลายชำรุด อาภรณ์ของนางเป็นลักษณะทำนอง
ชาวอินเดียภาคใต้ สวมกุณฑลแบบเดียวกับพระพิฆเนศแต่กลับด้านกัน เบื้องหลังของหิ้งสองพระองค์

สลักตกแต่งด้วยกลีบบัว และมีปฏิมากรรมแสดงความเคารพอยู่เบื้องล่างมุมขวาล่างมีพระชินธุ-
 कुमारทรงนกงูง ถือดอกไม้นั้นพระกรขวา มุมซ้ายเป็นพระคเณศประทับนั่งในท่าสุชาสนะ
 มุมด้านบนทั้งสองของภาพสลักมีรูปวิฆเนศวร (Vishnukrishna) ถือทวงมาลัยเพื่อสักการะ
 เทพและเทพี¹² (ภาพที่ 4)

ภาพสลักฐานต่ำพระอุมาเทศวรที่ ลักขมณฑล (Lakhamandul) พระวิฆเนศประทับนั่ง
 ในท่าสุชาสนะอยู่บนฐานอุตุคติเกศน (Utkutikishana) พระวิฆเนศมี 4 พระกร พระกรขวา
 บนซึ่งน่าจะถือตรีศูลได้หักหายไป พระกรขวาล่างถือบัวสีน้ำเงินหรือบัวขาว พระกรซ้ายบน
 โอบพระอังสาพระชายา พระกรซ้ายล่างถือกลีบบัว พระอุมาประทับทั้งบนพระเหล้าฟ้านซ้าย
 ของพระองค์ ถือกระบังในพระกรซ้าย พระกรขวาไม่สามารถบอกได้ว่าถืออะไร พระวิฆเนศ
 มีพระเศียรเป็นแบบชฎามงกุฏ ทั้งสองพระองค์สวมสร้อยพระต่อเมธดา กำไลต้นพระกร
 และกำไลข้อพระบาท เบื้องล่างของทั้งสองพระองค์มีโกนนทิกมอยอยู่ (ภาพที่ 5)

ภาพสลักฐานต่ำพระอุมาเทศวรที่ลัดดะมณฑลอีกชิ้นหนึ่งซึ่งอยู่ในสมัยหลังรูปตะเช่นเดียวกัน
 กัน พระวิฆเนศประทับนั่งอยู่บนหลังโกนนทิกในท่าสุชาสนะ ทรงมี 4 พระกร พระกรขวามือ
 ถือตรีศูล พระกรขวาล่างถือลูกประคำและหีบข้างพระบาท พระกรซ้ายบนถือดอกบัว พระ-
 กรซ้ายล่างโอบพระอังสาพระชายาซึ่งนั่งอยู่บนพระเหล้าฟ้านซ้ายของพระองค์ในลักษณะ
 โอบกอดเป็นกัน เทโอชฎามงกุฏของพระวิฆเนศเป็นประภามณฑลรูปดอกบัว และที่มุมด้าน
 ข้างทั้งสองมีวิฆเนศวรถือดอกบัว ด้านล่างมีพระคเณศและเทพีสาวกเป็นองค์ประกอบ¹³
 (ภาพที่ 6)

3. สมัยกลาง (พุทธศตวรรษที่ 11-19)

ประติมากรรมพระอุมาเทศวรในสมัยกลางพระวิฆเนศมักจะประทับนั่งบนฐานภัทรา-
 สนะ (Bhadraśana) ลลิตาสนะ หรือปัทมาสนะบนโกนนทิก พระวิฆเนศสวมมงกุฎ หรือ
 ชฎามณฑล สวมสร้อยพระต่อ กำไลรัดต้นแขน และกำไลข้อพระบาท สวมสายชัยโชฎะปรีท
 (Jyotiropavita) และโยกะปัตตะ (Yogapatṭa) พระอุมาติดกแต่งพระเหล้าเป็น
 แบบจุฑา (จินตุล) ในส่วนของคางพระคเณศ สวมมณฑล และสวมสร้อยพระต่อซ้อนกัน 2 เส้น

สำหรับรูปเคารพพระอุมาเทศวรในสมัยกลางนี้ มีอยู่ชิ้นหนึ่งที่เมืองไทรนาถ
 (Baiknāth) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 พระวิฆเนศประทับนั่งในท่าลลิตาสนะ สวมชฎา
 มงกุฎ สวมสายชัยโชฎะปรีท และสายโยกะปัตตะ พระวิฆเนศมี 4 พระกร พระกรขวามือถือ
 ดอกบัว พระกรขวาล่างวางมือพระอุระ และถือลูกประคำ พระกรซ้ายบนถือตรีศูล พระกร

ซ้ายล่างโอบอิงสาพระชาม่า โองน้ำอยู่บนเพลาบ้านซ้ายของพระองค์ พระอุมาวางพระกรขวาที่พระบาทของพระหิวัะ ส่วนพระกรซ้ายอยู่ที่พระขามของนางเอง เบื้องล่างมีโกลนเที พานะของพระหิวัะ และสิ่งทำมาเนะของพระอุมา มุมด้านบนทั้งสองข้างมีวิฆาตรถือมาคัย ลอกไม้ รูปเคารพชิ้นนี้คล้ายกับที่พบที่รัฐทิลการ¹⁴ (ภาพที่ 7)

รูปเคารพพระอุมาและพระในสมัยกลางที่สวชงายอีกชิ้นหนึ่งได้แก่ พระอุมาและพระ ที่สลักโดยประดับประดาในชุมชนเก่าบ้านขนานใหญ่ ที่วัดปราทิลการ (Pratihāra) เมืองราชสสถาน (Rajasthan) พระหิวัะและพระอุมาประทับนั่งบนฐานเดียวกัน พระหิวัะประทับนั่งใน ท่าลีลาสนะ มีพระอุมาประทับบนพระเพลาบ้านซ้ายของพระองค์ รูปเคารพนี้มีลักษณะแตกต่างไปจากรูปเคารพอื่น ๆ เนื่องจากทั้งสองพระองค์ไม่ได้สวมลวดซึ่งกันและกัน แต่พระหิวัะใช้พระกรซ้ายประคองพระเศียรพระอุมาให้หันพระพักตร์มาทางพระองค์ และไม่พระกรขวาและที่พระอังสาขวาของนาง ส่วนพระอุมาวางพระกรขวาที่พระบาทซ้ายของพระหิวัะ ส่วนพระกรซ้ายถือวัตถุอย่างหนึ่งวางบนพระเพลาขวาของนาง พระเศียรของพระหิวัะสวมว เป็นปม ทั้งสองพระองค์สวมกุณฑลแบบต่าง ส่วนสร้อยลูกประคำ เบื้องขวาของพระหิวัะมี พระพรหมขึ้นถือแล้ว อีกด้านเป็นเทวี พระขันธกุมารยืนอยู่มุมขวาล่าง ประดิษฐานรวมทั้งหมด ประกอบอยู่ภายในชุมชนเดียวกันไม่แน่นอนว่าขึ้นซ้อนกัน 3 ชั้น ห้าเป็นวงโคจรคล้ายกันไปจนถึง ส่วนขอ¹⁵ (ภาพที่ 8)

4. สมัยปลาย - เสนะ (พุทธศตวรรษที่ 14-18)

ภาพสลักปูนค่าพระอุมาและพระได้มาจากถ้ำวันอุทระประเทศ (Uttar Pradesh) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงกัลกัตตา พระหิวัะประทับนั่งในท่าลีลาสนะ มีพระอุมาประทับนั่งบนพระเพลาบ้านซ้ายของพระองค์ ทั้งสองพระองค์โอบกอดซึ่งกันและกัน ลักษณะการโอบกอดของพระหิวัะไม่ใกล้เคียงกับรูปเคารพทั่วไปทางเหนือ พระหิวัะใช้พระกรซ้ายค้ำและที่พระขามของนาง แต่พระกรขวามือไม่ได้ เชยพระขนุของนาง แต่ทำปางสิงหะกรรณและมีลวดบัวบนที่วระพักตร์ พระกรขวามือถือ ตรีศูล พระกรซ้ายบนโอบพระอังสาพระชาม่า พระอุมา มี 2 พระกร พระกรขวาใช้โอบ พระหิวัะ พระกรซ้ายถือพระขจก พระเศียรของพระหิวัะเป็นแบบขลุ่ยทรงกลด เทือพระเศียร ของทั้งสองพระองค์มีรัศมี เป็นวงกลมรูปดอกบัว เบื้องล่างมีโกลนเที พระขันธกุมาร ฤทธิมฤต และคณะเป็นองค์ประกอบ¹⁶ (ภาพที่ 9)

ที่เขวลัยขสุราโท (Lajuratho) ปรากฏภาพสลักบนกำแพงพระอุมาเขศวรเป็นจำนวนมาก ซึ่งซึ่งสมบูรณ์และงดงามมากชิ้นหนึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 พระพิฆเนศประทับนั่งในท่าลิตาสนะ พระอุมาประทับอยู่บนพระเพลาข้างซ้ายของพระองค์ พระมหายักษ์ของนางถือของในท่าสุชาสนะ (Sukhasana) เหนือบนอุ้งนาคินทร์ พระพิฆเนศและพระอุมาที่พระเพลาเป็นแบบชฎามงกุฏ พระพิฆเนศมี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างถือผลมาตุราละ พระกรซ้ายบนถือธนู พระกรซ้ายล่างแตะที่พระเพศของนาง ส่วนพระอุมาใช้พระกรขวาโอบพระอังสาของพระพิฆเนศ พระกรซ้ายถือกระจก มุมบนเหนือพระเพศของพระพิฆเนศมีรูปพระคเณศ อีกมุมหนึ่งเป็นพระขันธกุมาร ด้านล่างมีรูปนาคและเหล่าสาวก รวมทั้งวิฆาตกรซึ่งอยู่เหนือพระเพศของสองพระองค์เป็นองค์ประกอบภาพสลักนี้ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะ ซีแอตเติล (Seattle)¹⁷ (ภาพที่ 10)

ภาพสลักบนกำแพงพระอุมาเขศวรที่เขวลัยขสุรา โทอีกชิ้นหนึ่ง มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 พระพิฆเนศและพระอุมาประทับนั่งสวมทอกลกัณณฐานซึ่งสลักเป็นรูปดอกบัวตี่รังซีก มีโคและสิงห์ล้อมอยู่ใต้พระบาทของทั้งสองพระองค์ พระพิฆเนศมี 4 กร พระกรขวาคือตรีศูล พระกรขวาล่างทำปางประทานพร พระกรซ้ายบนถือธนู พระกรซ้ายล่างแตะที่พระเพศของพระชายา ส่วนพระอุมาใช้พระกรขวาโอบพระพิฆเนศและถือกระจกในพระกรซ้าย ทั้งสองพระองค์สวมสายขั้วโซ่ปวีณและกุณฑลมุมบนด้านซ้ายมีพระพรหมประทับยืนส่วนในมุมตรงข้ามเป็นพระคเณศ¹⁸ (ภาพที่ 11)

ภาพสลักบนกำแพงพระอุมาเขศวรที่เขวลัยขสุรา โทอีกชิ้นหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันยังประดิษฐานอยู่ เป็นภาพสลักที่มีรายละเอียดสวยงามมาก แต่ค่อนข้างจะอยู่ในลักษณะชำรุด พระพิฆเนศและพระอุมาประทับนั่งสวมทอกลกัณณฐานปัทมาสนะ พระพิฆเนศมี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างทำปางประทานพร ซึ่งอยู่ในลักษณะชำรุด พระกรซ้ายล่างแตะที่พระเพศของชายาพระอุมาถือดอกบัวในพระกรซ้าย พระกรขวาโอบพระพิฆเนศ เบื้องล่างมีนางกำนัล และเหล่าสาวกเรียงรายเป็นจำนวนมาก¹⁹ (ภาพที่ 12)

นอกจากรูปเคารพพระอุมาเขศวรที่หน้าจากถ้ำแล้ว ยังมีรูปเคารพที่หน้าจากถ้ำอีกอีกถ้ำ มีอยู่ชิ้นหนึ่งได้มาจากวัดคุรุณาร (Kurundara) รัฐปีนาร์ เป็นรูปเคารพปางปาละ พระพิฆเนศและพระอุมาที่ลักษณะท่าทางเป็นแบบธรรมชาติ พระพิฆเนศมี 4 พระกร ประทับนั่งในท่าลิตาสนะ สวมทอกละขาชาซึ่งนั่งในท่าสุชาสนะอยู่บนพระเพลาข้างซ้ายของพระองค์ พระกรขวาล่างของพระพิฆเนศเชยพระขนุของพระชายา พระกรขวามือถือ

ชัยว้างละ (Khatvanga) พระกรซ้ายบนถือดอกบัว พระกรซ้ายล่างแตะพระถันพระอุมา ส่วนนางใช้พระกรขวาโอบพระอึ่งสาของพระทิวะ พระกรซ้ายถือดอกบัวตูม เบื้องล่างใต้พระบาทของทั้งสองพระองค์มีโคและสิงห์นอนหมอบอยู่ เบื้องหลังพระเศียรมีรูปวงรีสลักลายอย่างสวยงาม ถ่มน้ำเสียดายเนื่องจากหักนายโป²⁰ (ภาพที่ 13)

รูปเคารพพระอุมาแม่เหวจากรัฐพิหารที่สวยงามอีกชิ้นหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์ปัทนะ (Patna) พระทิวะและพระอุมาประทับนั่งสวมกอดกัน บนแท่นดอกบัวเตี้ยโอฐานสี่เหลี่ยมพื้นน้ำพระบาทขวาของพระทิวะที่ห้อยลงเบื้องล่างมีดอกบัวรองรับอยู่ พระอุมาประทับนั่งในท่าสุสาสนะบนพระเพลาถันซ้ายของพระทิวะ พระทิวะใช้พระกรซ้ายโอบนางและใช้พระกรขวาแตะพระถันของนาง ซึ่งประติมากรรมรูปปั้นพระทิวะมี 4 พระกรเท่านั้น เบื้องล่างที่ประทับของทั้งสองพระองค์มีโคและสิงห์ ประภาณพผลที่อยู่รอบสองพระองค์มีลักษณะเป็นวงโค้ง ประทับตกแต่งขอบด้วยเปลวไฟ ส่วนยอดทำเป็นแบบ กิรีติมุข (Kīrttimukha)²¹ (ภาพที่ 14)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาแม่เหวรสมัยปาละจากรัฐพิหารที่มีลักษณะสวยงามและสมบูรณ์มากที่สุดชิ้นหนึ่ง ปัจจุบันเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑ์ บริติช มิวเซียม (British Museum) ภาพสลักชิ้นนี้มีรายละเอียดคล้ายคลึงกับรูปอื่น ๆ แต่ประติมากรรมดูคล้ายมากจนเกือบจะไม่เห็นที่ว่าง พระทิวะมีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฏ มี 4 พระกร พระกรขวาบนถือดอกบัว พระกรซ้ายบนถือตรีศูล พระกรซ้ายล่างแตะพระถันของพระอุมา ทั้งสองพระองค์สวมสวธัญโชปवीฬ สร้อยพระศอรัดประคด กุณฑล อารพระกร และเครื่องประดับอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก ใต้ฐานให้มาสนะ มีโคและสิงห์หมอบอยู่ นอกจากนั้นเป็นพวกเหล่าสาวก ทนธรรพ นางอัปสร (apsara) และเหล่าวิหยาธรเรียงราย แสดงให้เห็นความสุข ความรื่นเริง และความเมตตรกรุณาที่ทั้งสองพระองค์มีต่อเหล่าสาวก²² (ภาพที่ 15)

กล่าวโดยสรุปแล้วประติมากรรมรูปเคารพพระอุมาแม่เหวรทางภาคเหนือมีลักษณะตรงตามคัมภีร์ คือพระทิวะมี 4 พระกร พระกรขวาบนมักจะทำตรีศูล พระกรขวาล่างมักจะทำปางประทานพรหรือเชยพระหนุของพระอุมา พระกรซ้ายบนโอบพระอึ่งสาของนาง และมักจะทำแตะพระถันของนางด้วย ซึ่งเป็นลักษณะประติมากรรมภาคเหนือ ประติมากรรมในช่วงแรก ๆ ยังมีรายละเอียดไม่มากแต่พอถึงสมัยกลาง ต่อจนถึงสมัยปาละ - เสนะ จะมีรายละเอียดชัดเจน และมักปรากฏโคและสิงห์ ซึ่งเป็นพวคณะของทั้งสองพระองค์เสมอ

อินเตียภาคตะวันออก

รูปเคารพพระอุมาเหศวรในอินเตียภาคตะวันออกส่วนใหญ่ มักจะพบที่ถ้ำวันเบงกอล และอัสสัม ซึ่งมีลักษณะทางศิลปกรรมเช่นเดียวกับในอินเตียภาคเหนือ พระสวามีมักจะเชยพระหูกของพระอุมาและเกาะพระต้นของนางไว้ รูปเคารพในอินเตียภาคตะวันออกมีอายุเก่าแก่แก่อัสสัมปาสะ ซึ่งคงจะได้รับอิทธิพลมาจากภาคเหนือ และทำนารูปแบบเป็นของตนเอง

1. สัมถิปาละ-เสนะ

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเหศวร พบที่ตำบลปัตนะ (Patna) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 พระสวามีประทับนั่งในท่าลalitasะ มีพระอุมาประทับอยู่บนพระเพลาข้างซ้ายของพระองค์ พระสวามีมี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างวางบนเข่าของพระองค์ พระกรซ้ายบนเชยพระหูกของพระอุมา และพระกรซ้ายล่างเกาะพระต้นของนาง พระอุมาใช้พระกรขวาโอบรอบพระอังก้าของพระสวามี วาดมาประทับพระอังก้า พระกรซ้ายของนางวางบนพระบาทของนางเอง พระสวามีมีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฎสวมผ้าห่มยาวไปทั่ว และสวมคันทะ สร้อยพระศอ พระบาทขวาของพระสวามีเหยียดขึ้น โคนนที และพระบาทซ้ายของพระอุมาเหยียดลงบนสิ่งนี้ ภาพสลักจึงกล่าวไม่ได้เป็นรายละเอียดเพื่อความสวยงามดังเช่นในอินเตียภาคเหนือ²³ (ภาพที่ 16)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเหศวรพบที่เมืองเซา นันทีระ (Sanchi) มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 13 พระสวามีมีเศียร 2 พระกร พระองค์ไม่ได้ถือตรีศูล แต่ตรีศูลตั้งอยู่ทางพระอังก้าขวาของพระองค์ พระกรขวามือทำปางประทานพร พระกรซ้ายเชยพระหูกของพระอุมา พระอุมาไม่ได้นั่งอยู่บนพระเพลาของพระสวามีถึงเป็นรูปอื่น แต่อยู่ข้างนางใช้พระกรขวาเกาะพระต้นของนางเอง พระกรซ้ายถือดอกบัว เบื้องขวาของพระอุมามีบุคคลขึ้นถือกระบอง มือขวาทำลักษณะปางประทานอภัย เบื้องล่างมีบุคคลกำลังแสดงความเคารพ²⁴ (ภาพที่ 17)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเหศวรที่เกาะพารุนารก (Poruramank) มีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 พระสวามีและพระอุมาประทับนั่งสวมกลอนบนฐานบัวสามชั้น พระอุมานั่งอยู่บนพระเพลาข้างซ้ายของพระสวามีพระวรกายด้านข้างออก ด้านหน้าพระหัตถ์มาทางพระสวามี เบื้องอกพระสวามีใช้พระกรขวาล่างเชยพระหูกของนางไว้หันมา พระกรขวาดือดอกบัว พระกรซ้ายบนถือตรีศูล พระกรซ้ายล่างและพระกรของพระปาดา ด้านพระ

ดูมากัใช้พระกรขวาโอบพระอังสาของพระทิวะและถืออระจกในพระกรซ้าย เบื้องล่างที่ประทับมีโคและสิงห์หมอบอยู่ มุมด้านบนสองข้างมีวิฆาทรคือวงหาล้อมดอกไม้ในลักษณะ²⁵ (ภาพที่ 18)

นอกจากภาพหลักบนกำแพงพระอุมาเนศวรแล้ว ในสมัยปาละยังมีการทำรูปเคารพเป็นสำริด ซึ่งได้มาจากรัฐเบงกอล (Bengal) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะกรุงมอฮัตติ (Museum of Fine Arts, Mohatti) พระทิวะและพระอุมา ประทับนั่งบนฐานปัทมาสนะ พระทิวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถือบัวขาว พระกรขวาล่างเหยียดพระหัตถ์พระชายา พระกรซ้ายบนถือตรีศูล พระกรซ้ายล่างและพระคันทของนาง ส่วนพระอุมาใช้พระกรขวาโอบพระอังสาของพระทิวะ พระกรซ้ายถืออระจก พระทิวะมีพระเศวตเป็นแบบชฎามงกุฏ ส่วนอุมาสวมมงกุฎ ด้านข้างของทั้งสองพระองค์มีดอกบัวเล็กหมอบอยู่ 2 ด้าน ซึ่งมีพระคเณศประทับอยู่หน้าด้านซ้าย พระขันธุกุมารประทับอยู่ทางด้านขวา²⁶ (ภาพที่ 19)

2. สมัยกลาง

สมัยนี้ พบรูปเคารพพระอุมาเนศวรจำนวนมากขุดขึ้นจากดิน ที่ทั้งภาคนิคมณฑลท้าวจากที่ลา และเป็นประติมากรรมสำริดลอยตัว รูปเคารพบางส่วนได้มาจากรัฐอัสสัม ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15

ประติมากรรมรูปพระอุมาเนศวรภายใต้ประภาวณฑ (prabhāmaṇḍala) พบที่ ทากะ (Davaka) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์รัฐอัสสัม ที่เมือง เกาหนตี (Ganhati) พระทิวะประทับนั่งในท่าลัคชัสเนบน ฐานปัทมาสนะ มีพระอุมาประทับอยู่บนพระเพลา ด้านซ้ายของพระองค์ พระทิวะมีพระเศวตเป็นแบบชฎามงกุฏ และมีสุวาลิงก์ (Urdhvalinga) ชัดเจน ทั้งพระทิวะและพระอุมา มี 2 พระกร พระกรขวามือถืออะไรอย่างหนึ่งอาจจะเป็น ธนูรา (dhara) พระกรซ้ายและพระคันทของพระอุมา พระอุมากัโอบพระทิวะด้วยพระกรขวา และถือดอกบัวในพระกรซ้าย พระเศวตของพระอุมาเป็นแบบกริชมงกุฏ (Kṛakṣudamukuta) พระทิวะคาดเข็มขัดแบบเรือบ ของพระอุมาเป็นแบบเส้นทึบ เครื่องประดับอื่น ๆ ได้แก่ เกฐะ (Keyūra) สังกะระ (maṇḍala) และหาระ (hāra) เบื้องล่างมีสาวกนั่งดูเคารพหมอบในท่าอัญชลี²⁷ (ภาพที่ 20)

ประติมากรรมลอยตัวพระอุมาเนศวรแบบเครื่องพระองค์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์รัฐอัสสัมเช่นเดียวกัน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 มีขนาดความสูง 39 ซม. กว้าง

52 ชม. พระคิวงมี 4 พระกร พระกรขวาข้างเขยพระหนุของพระชายา ส่วนพระกรอื่น ๆ หักหายไปหมด จึงไม่สามารถบอกได้ว่าถืออะไร พระอุมาธำยามี 2 พระกร พระกรซ้ายถือ ทรพณะ (darpana) อีกพระกรโอบรอบพระอังสาของพระคิวง ทั้งสองพระองค์มีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฏ สวมสร้อยพระศอ และกุณฑล²⁸ (ภาพที่ 21)

รูปเคารพพระอุมาเทศวรที่ทำจากสำริดในสมัยกลางพบจำนวนหลายองค์ ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์ นาลิน (Nalin Collection) องค์แรกมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 ทั้งสองพระองค์ประทับนั่งสวมกอดกันเหมือนมานพมาสนะ เบื้องล่างมีโคนนทีและสิงห์รองรับพระบาทของทั้งสองพระองค์ พระคิวงมี 2 พระกร ใช้พระกรซ้ายโอบพระชายา พระกรขวาเขยพระหนุของนาง พระอุมาก็ใช้พระกรขวาโอบพระคิวงเช่นเดียวกัน พระกรซ้ายหักไป พระคิวงมีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฏ เกรียงพระทับของทั้งสองพระองค์เป็นแบบเรียบ ๆ²⁹ (ภาพที่ 22)

รูปเคารพหล่อตัวพระอุมาเทศวรทำจากสำริดอีกรูปหนึ่ง พระคิวงประทับนั่งในท่วงลีลาสนะบนฐานปัทมาสนะซ้อนกัน 2 ชั้น พระอุมาอยู่ในลักษณะยืนเหยียบอยู่บนฐาน พระคิวงมี 4 พระกร พระกรขวามือถือดอกบัว พระกรขวาล่างเขยพระหนุของพระชายา พระกรซ้ายบนถือตรีศูลมีรูปกระโหลกศีรษะมนุษย์ พระกรซ้ายล่างแตะที่พระถันของนาง พระอุมาก็ใช้พระกรขวาโอบพระอังสาของพระคิวง พระกรซ้ายซึ่งน่าจะถือกรจกได้หักหายไป พระคิวงมีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฏ ส่วนของพระอุมาเป็นแบบกรวยมงกุฏ สวมกุณฑล และเกรียงพระทับอื่น ๆ ดังเช่นทั่วไป³⁰ (ภาพที่ 23)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเทศวรซึ่งมีลักษณะที่สมบูรณ์ชิ้นหนึ่งมีอายุอยู่ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 15 สันนิษฐานว่าได้จากมณฑลภาค พระคิวงและพระอุมา ประทับนั่งสวมกอดกัน อย่างใกล้ชิด พระคิวงมี 2 พระกร พระกรขวาทำปางประทานอภัย พระกรซ้ายแตะพระถันของพระอุมา ซึ่งนั่งอยู่บนพระเพลาถันซ้ายของพระองค์ และถือกรจกในพระกรซ้าย ทั้งสองพระองค์ประทับอยู่เหนือโศคและสิงห์ ทางด้านขวาของพระคิวงมีตรีศูลและมีภูเขื่อนอยู่ เบื้องหลังพระคิวงและพระอุมาขึ้นไปภายในกรอบประภาคารมณฑล มีรูปสลักขนาดเล็ก 5 รูป ที่มองเห็นได้ชัดคือทางมุมขวาสุดของภาพ เป็นรูปพระอินทร์ทรงนกยูง ส่วนมุมซ้ายสุดน่าจะเป็นพระคเณศ ภาพสลักนี้มีการจัดองค์ประกอบได้อย่างมีสัดส่วนและสวยงามมากชิ้น³¹ (ภาพที่ 24)

ประติมากรรมที่สวยงามและสมบูรณ์ที่สุดอีกชิ้นหนึ่ง ซึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑ์เกาลิน เช่นเดียวกัน พระอุมาและเหศวรอยู่ในกรอบประภามณฑลวงโค้ง ทำมาจากหินชีสต์ (Schist) สีดำ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 พระศิวนะประทับนั่งในท่าลลิตาสนะ มีพระอุมาประทับอยู่บนพระเพลาข้างซ้ายของพระองค์ พระศิวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถือบัวขาว พระกรขวาล่างเชยพระหนุของพระชายา พระกรซ้ายบนถือตรีศูล พระกรซ้ายและที่พระคันทองนาง พระอุมาใช้พระกรขวาโอบพระศิวะให้เข้ามาชิดนาง ส่วนพระกรซ้ายถือกระจก เหนือพระอังสาขวาของพระศิวะมีรูปปั้นแม่แม่เบ๊ญ มุมด้านบนทั้ง 2 ทำงิ้ววิหารถือหงษ์มาลัยการะ ถัดลงมามีหน้าคาบสร้อยไข่มุกเบื้องล่างใต้พระบาทของพระศิวะ มีพาดมะของพระองค์ถือโค และมูตรตรงข้ามก็มีสิงห์³² (ภาพที่ 25)

ประติมากรรมลอยตัวสำริดพระอุมาและเหศวรที่สวยงามอีกชิ้นหนึ่ง มีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 พระศิวะและพระอุมาประทับนั่งอยู่บนฐานบัวมาสนะ ภายในกรอบประภามณฑล พระศิวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถือดอกบัว พระกรขวาล่างเชยพระหนุของพระอุมา พระกรซ้ายบนถือตรีศูล พระกรซ้ายล่างและที่พระคันทองพระชายา นางถือกระจกในพระกรซ้ายเช่นเดิม พระศิวะมีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฏ สวมมณฑล แบบท่งเช่นเดียวกับพระชายา มุมขวาด้านล่างมีพระคเณศ และพระขันธกุมารอยู่ทางด้านซ้าย และใต้พระบาทของทั้งสองพระองค์ ก็มีโคและสิงห์หมอบอยู่³³ (ภาพที่ 26)

รูปเคารพพระอุมาและเหศวรก็เป็นที่นิยมสร้างในอินเดียตะวันตกเช่นเดียวกัน แต่พบว่าการสร้างพระศิวะให้มีเพียง 2 พระกรมากกว่าทางภาคเหนือ แต่ที่มีลักษณะเหมือนทางภาคเหนือคือ พระศิวะจะใช้พระหนุข้างหนึ่งเชยพระหนุของพระอุมาเสมอ ลักษณะทางศิลปกรรมจะไม่ค่อยเน้นรายละเอียดมากนัก มักจะมีองค์เทพและเทพีประทับนั่งเป็นหลัก ซึ่งอาจมีโคและสิงห์เป็นองค์ประกอบ แต่มักจะไม่ค่อยมีเหล่าสาวกเรียงรายดังเช่นศิลปกรรมของภาคเหนือ

อินเดียภาคใต้

ในภาคใต้พบว่ามีรูปเคารพพระอุมาและเหศวรอย่างแพร่หลาย จะพบทั่วไปตามเทวาลัยศาสนาฮินดู หรือตามถ้ำ รวมทั้งที่พบเป็นประติมากรรมสลักลอยตัว ภาพสลักแท่นปรากฏตั้งแต่สมัยทวารวดีซึ่งมีสกุลช่างที่สำคัญกระทำสืบต่อกัน ได้แก่ กลุ่มราชวงศ์จาลุกยะ³⁴ (พ.ศ. 1093-1183) สมัยปัลลวะ (ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 12-15) สมัยปาณฑยะ (ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 12-14) ราชวงศ์โจทะ (ราวพุทธศตวรรษที่ 14-ต้นพุทธศตวรรษที่ 19)

1. สมัยหลังยุคประ (พุทธศตวรรษที่ 11-14)

ประติมากรรมพระอุมาเหศวรที่ถ้ำ เอลูรา (Elura) พระวิเวและพระอุมาไม่ได้นั่งชิดกันเหมือนประติมากรรมทั่วไป แต่นั่งอยู่บนฐานเดียวกัน พระวิเวมี 4 กร พระกรขวาบนซึ่งน่าจะถือตรีศูลได้หักหายไป พระกรขวาล่างวางบนพระเขลาของพระองค์เอง พระกรซ้ายข้างหนึ่งเอื้อมไปจับพระกรขวาของพระอุมา พระวิเวมีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฏ มีประภาณฉัตรล้อมรอบ และมีพระขันธกุมาร ยืนอยู่ด้านหลังซ้าย ขวามือพระกรที่พระอุมา ส่วนพระเศียรก็ขึ้นเหนือพระวิเวขึ้นไป มีนางกำนัลสองคน คือ จามร (Chama) และอีกคนถือพาน้ำในน้ำ นอกจากนี้ยังมีเทพอีกสององค์ซึ่งไม่สามารถบอกได้ว่าองค์ไหนคือพระวิฆูหรือพระพรหม เพราะทั้งสองพระองค์ต่างก็มีพระเกศาแบบชฎามงกุฏ และมี 4 เทียร เบื้องล่างอาสนะมีโคเนทิ และพวกคณะ (Gandharva)³⁵ (ภาพที่ 27)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเหศวรที่ถ้ำ เอลูรา ทั้งสองพระองค์ประทับอยู่บนแท่นแนว-ล้อมด้วยเหล่าข้าราชการ พระวิเวมี 2 กร พระกรขวาวางบนพระเขลาของพระองค์เอง พระกรซ้ายจับพระกรขวาของพระอุมา ด้านซ้ายของพระอุมา มีรูปหญิงและหนึ่งน่าจะ-เป็นนางกำนัล มีลักษณะจืดจางมาก เป็นจำนวนมาก ยาวทั่วครึ่งรอบอยู่ใต้เท้าโคเนทิ เพื่อไม่ให้เกิดเสียง ซึ่งเป็นคติความเชื่อคล้ายคลึงกับตำนานพุทธ ที่มีเหล่าเทวารอรับ-ถวายน้ำเพื่อไม่ให้เกิดเสียงดัง (ภาพที่ 28)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเหศวรที่ถ้ำ เอลูราที่ส่วยงามอีกชิ้นหนึ่ง พระวิเวและพระอุมาประทับนั่งห่างกันแต่หันหน้าเข้าหากัน มีพระขันธกุมารนั่งอยู่ด้านหลังพระวิเวที่กลางพระกรขวาของพระวิเวทำปางชูมือ (Abhaya) พระกรซ้ายข้างหนึ่งถือค้ำรา ฟิงเพื่อ-ว่าเป็นกัมภีร์ปุราณะ ซึ่งเป็นตำราที่ส่งถึงพระราชาในนางกำนัลแวดล้อมเป็นจำนวนมาก คน-หนึ่งกำลังโอบกอดให้พระวิเว ส่วนอีกคนกำลังเกล้าพระเกศาให้พระอุมา พระวิเวทรงมีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฏ สวมเครื่องประดับอื่น ๆ เช่น สร้อยพระศอ สายขลุ่ยไขว้ฟิง-เบื้องล่างที่ประทับมีโคเนทิ แต่ในภาพนี้ไม่สามารถมองเห็นได้ (ภาพที่ 29)

นอกจากรูปเคารพพระอุมาเหศวรที่ปรากฏตามถ้ำแล้ว ยังพบในภาพสลักอิงแผ่น-หลังที่วัด ปาสุปตินาย (Pasupatinatha) ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 พระวิเวและพระอุมาประทับนั่งบนฐานเดียวกัน พระวิเวมี 4 พระกร พระกรขวาบนถือดอกบัวและ-ทำปางสิงหะครุฑ พระกรขวาล่างทำปางประทานพร พระกรซ้ายข้างหนึ่งโอบพระราชา-ซึ่งอีกข้างมองเห็นได้ไม่ชัด ด้านขวาของพระวิเวมีโคเนทิและดังจาก (คือพระขันธกุมาร

ประทับนั่งอยู่ ด้านบนประกอบไปด้วยเหล่าสาวก และวิฆาทร³⁶ (ภาพที่ 30)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเนศวรสมัยหลังคุปตะที่ตัวงานอีกชิ้นหนึ่ง พบที่ตงกอล (Bagali) พระศิวิะประทับนั่งในท่าสุชาเนมะ มี 4 กร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างทำปางประณามอนภัย พระกรซ้ายมือถือกลองมือขวา พระกรซ้ายล่างทำปางในระลึงท่าของพระอุมาซึ่งนั่งอยู่บนพระเขลาถ้ำหน้าของพระองค์ พระอุมาสวมมาตุรกาย ในพระกรซ้าย พระกรขวาโอบพระอึ่งตามทรงพระศิวิะ พระศิวิะมีพระเกศาเป็นแบบชฎา มงกุฎ ซึ่งทั้งสองพระองค์สวมเครื่องประดับตกแต่งมากมาย เหนือพระเศียรของทั้งสอง พระองค์สลักเป็นรูป ๘ ขัณฑ์ - ทิศ - ปาละ (ashṭa-dik-pālās) หรือแทนด้วยเครื่อง ทิศทั้ง ๘ รูปเคารพนี้ไม่มีวิฆาทรและสาวกเป็นองค์ประกอบ³⁷ (ภาพที่ 31)

2. สมัยราชวงศ์จาลุกยะ (Chalukya) (พุทธศตวรรษที่ 11-17)

รูปเคารพพระอุมาเนศวรที่พบมากในสมัยจาลุกยะ มักจะพบที่วัดไอโฮเล (Aihole)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเนศวรสมัยหลังของเพวาลัย หุจลปะยามละ (Hucapay-yamathā) พระศิวิะประทับนั่งบนพระเขลา โดยโอบพระบาทขวาลงเบื้องล่าง พระอุมา ประทับอยู่ทางซ้ายของพระศิวิะ ซึ่งมีลักษณะต่างจากรูปเคารพองค์อื่น ๆ พระศิวิะมี 4 กร พระกรซ้ายและขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างทำปางว่าวชฆาณ มุณฑรา (Vāṅkhyānamūdra) พระกรซ้ายวางอยู่บนพระองค์ ส่วนพระอุมาถือดอกบัวในพระกรขวา พระกรซ้ายวางอยู่บนพระเขลาของพระศิวิะ พระศิวิะมีพระเกศาเป็นแบบชฎา มงกุฎ ส่วนเกศุร ลักษณะและ หาระ เหมือนเดียวกับพระอุมา ซึ่งสวมมงกุฎไวคัษณะ (mukṭa-vai-kakṣaka) เบื้องหลัง พระอุมาเป็นางกำนัลกางร่ม ด้านหน้าโคนเทวียมีเชือกผูกที่กำถึงนำท่ามออกแล้วัวอยู่ นอกจากนี้ ยังมีลักษณะและเหล่าที่ต่างขึ้นเรื่อยมา³⁸ (ภาพที่ 32)

ภาพสลักปูนดำที่วัดไอโฮเลที่งดงามอีกชิ้นหนึ่ง มีอายุอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษ ที่ 13 พระศิวิะมี 4 กร พระกรขวามือถือตรีศูลพระกรขวาล่างถือ พระกรซ้ายมือ ถือดอกบัว พระกรซ้ายล่างโอบพระอึ่งตามทรงพระอุมา พระอุมาประทับนั่งเพียงข้างพระศิวิะ ทางเบื้องซ้าย แต่ไม่ได้นั่งอยู่บนพระเขลา ลักษณะพระวรกายของทั้งสองพระองค์ มี ข้างเรียว แสดงถึงความปราณีตของงาน พระศิวิะทรงมีพระเกศาเป็นแบบชฎา มงกุฎ เหนือ พระเศียรของทั้งสองพระองค์มีวิฆาทรคั่งนางมาลัย มีรูปหุจลปะยามละอยู่ทางด้านขวาและข้าง องค์พระศิวิะมีโคนเทวีย หมอบอยู่ นอกจากนี้ก็มีเหล่าสาวก และข้าทาสบริวารล้อมรอบ³⁹ (ภาพที่ 33)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเหศวรสมัยราชวงศ์จาลุกยะ ที่วัดไอโในเลวักขึ้นหนึ่ง ซึ่ง
มีลักษณะค่อนข้างจะลบเลือน พระทิวะประทับนั่งในท่าลิลาสนะ ส่วนพระอุมา มี 4 พระกร
และถือตรีศูลในพระกรขวามือ พระกรขวาล่างและพระกรซ้ายบนถือธนู พระกรซ้ายที่เหลือ
โอบพระอภัยพรหมมา มุขมณฑลของพระอภัยพรหมประทับเลขาการ ส่วนพระอุมา
เป็นวิทยากรถือทวนมาด้วยมือขวา เบื้องล่างพระทิวะมี อาปัสมา - บุรุษ (Āpasmāra -
Puruṣa) และฤๅษีฤๅษี (rishi Bhṛīṅgi) อยู่ในท่าแสดงความเคารพต่อองค์พระ
ทิวะ⁴⁰ (ภาพที่ 34)

นอกจากนี้แล้วยังพบภาพสลักพระอุมาเหศวรที่วัดพระทิวะอรรณนาธิบดี (Aṇṇa -
rishi -vara -Siva) ในสมัยจาลุกยะ ซึ่งมีอาสุราพหูเศสตัวที่ 17 ภาพนี้พระ
ทิวะประทับนั่งโอบพระราชาซึ่งนั่งอยู่บนพระเขลาถ้ำน้าของพระองค์ พระกรขวามือของ
พระทิวะถือผลมาตุราละ ซึ่งสังเกตเห็นได้ไม่ชัดพระกรขวาล่างเท้าอยู่ในพระอุมาของพระ
องค์เอง พระกรซ้ายข้างหนึ่งโอบพระอภัยพรหมมา ส่วนอีกข้างมองเห็นได้ไม่ชัด พระ
ทิวะทรงมีพระเศวตเป็นแบบชฎามงกุฏ เหนือพระเศียรของสองพระองค์มีวิทยากร และ
เบื้องล่างมีกษัตริย์ยืนอยู่⁴¹ (ภาพที่ 35)

3. สมัยไคละ (พุทธศตวรรษที่ 11-14)

ในสมัยนี้ก็มีพบภาพสลักปูนดำพระอุมาเหศวรเช่นกัน เนื่องจากพบหลักฐาน
เป็นจำนวนมากตามแหล่งต่าง ๆ ดังนี้

รูปเคารพพระอุมาเหศวรประทับนั่งประสูตทางทิศเหนือถ้ำน้ำวิค เมลัคคัตัมปัวร์
(Mēlakkaṭampūr) เป็นรูปเคารพที่ทำสนในขึ้นหนึ่ง พระทิวะประทับนั่งในท่าลิลาสนะ
ทรงมี 4 พระกร พระกรขวามือถือทวน พระกรขวาล่างเชยพระอุมาของพระราชา ซึ่ง
เป็นลักษณะเฉพาะของภาคเหนือ แต่ลักษณะปรากฏในภาพนี้พระทิวะเช่นกัน พระกรซ้ายข้าง
สองของพระองค์โอบและแตะพระอภัยพรหมมา ภาพสลักนี้ไม่มีรายละเอียดถึงเส้นสาย
จาลุกยะ เป็นภาพพระทิวะและพระอุมาประทับนั่งสวมทองคำกันเอย (ภาพที่ 36)

ภาพสลักปูนดำพระอุมาเหศวรสมัยไคละอีกชิ้นหนึ่ง ได้มาจากวัดสิริวิชัย (Ti-
ravanaiika) พระทิวะและพระอุมาประทับนั่งสวมทองคำกันบน ปางนี้พระทิวะ
มี 4 พระกรขวามือถือตรีศูลพระกรขวาล่างทำปางประทานพร พระกรซ้ายบนถือทวน
พระกรซ้ายล่างโอบถึงพระราชา พระอุมา มี 2 พระกร พระกรซ้ายถือดอกกลีบหนึ่ง
พระกรขวามือพระอุมาของพระทิวะ ภาพสลักดังกล่าวค่อนข้างจะมีลักษณะแข็งกระด้าง
(ภาพที่ 37)

ภาพสลักบนสูงพระอุมาเทวที่วัด ลาสิวิศวานาถ (Kāśivīśvanātha) เมือง
วอลลูร์ (Vollur) พระพิฆเนศวรประทับนั่งในท่าสุขาสนะ มี 4 พระกร พระกรขวาล่างทำ
ปางพระนาถกัญ พระกรซ้ายโอบพระอੰघราพระอุมา ส่วนมือข้างหนึ่งมองเห็นไม้เท้า พระ
อุมาซึ่งนั่งอยู่บนพระเขลา ด้านซ้ายของพระองค์ นั่งน้อยพระบาทลงมาเสมอกันทั้งสองข้าง
พระกรขวาของนางโอบอังกาพระพิฆเนศวร พระกรซ้ายถือดอกบัว (ภาพที่ 38)

ภาพสลักบนต่ำพระอุมาเทวที่วัดซึ่งงามน่าสนใจอีกชิ้นหนึ่ง เป็นภาพสลักบนเตา
หินที่วัดสุพราหมณะ (Subrahmanya) ที่เมือง คิรุปีรูร์ (Tiruppur) พระพิฆเน
ศวรและพระอุมาประทับนั่งบนฐานปัทมาสนะ (padmasana) ทั้งสองพระองค์สวมมงกุฏ แบบ
กิริฏ-มงกุฏ (Kiritamukuta) พระกรขวามือถือขลุ่ย พระกรขวาล่างถือดอกบัว พระ
กรซ้ายบนโอบอังกาของนาง พระกรซ้ายล่างและที่ขึ้นพระองค์ของนาง พระอุมาถือพระ
กรขวาโอบพระพิฆเนศวรเช่นเดียวกัน⁴² (ภาพที่ 39)

ภาพสลักบนต่ำสมัยไคละวะที่นำในใจอีกชิ้นหนึ่ง พบที่โกลัมบา (Golconda) รัฐเทเล
งา (Hyderabad) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ (Madras) เป็นศิลปกรรมซึ่งเลียนแบบสมัยราชวงศ์ไคละวะ พระพิฆเนศวรประทับ
นั่งยังสมาธิ มี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างถือกลมาตุรดา พระ
กรซ้ายบนถือขลุ่ย พระกรซ้ายล่างโอบพระอੰघราพระอุมาซึ่งนั่งเคียงข้างพระองค์ทางด้าน
ซ้าย พระนางถือดอกบัวในพระกรซ้าย พระกรซ้ายไม่ได้โอบพระอੰघราของพระพิฆเนศวรถึงเช่น
ประติมากรรมทั่วไป เนื่องจากวางมืออยู่บนพระเขลาของพระองค์ พระพิฆเนศวรประทับ
อยู่ตามงกุฏ ทั้งสองพระองค์สวมเครื่องประดับตกแต่งมากมาย ด้านล่างอาสนะสลักเป็นรูป
โคหนที และมีจารึกซึ่งบ่งบอกว่าเป็นการสร้างอุทิศให้แก่ เจ้าหญิง ปาสนาเบ (Pasana-
be)⁴³ (ภาพที่ 40)

4. สมัยไคละวะ (พุทธศตวรรษที่ 15-18)

ภาพสลักบนต่ำพระอุมาเทวที่วัด ทเวรี (Taveri) พระพิฆเนศวรและพระอุมา
ประทับนั่งบนฐานปัทมาสนะ พระพิฆเนศวรมี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระ
กรขวาล่าง
ถือพวงมาลัยลูกปัด พระกรซ้ายบนถือกลองสองหน้า พระกรซ้ายล่างโอบอังกาพระชาม
ด้านพระอุมาซึ่งนั่งอยู่บนพระเขลา ด้านซ้ายของพระองค์ พระกรซ้ายซึ่งนำจะถือดอกบัวหัก
นาบไป พระกรขวาโอบพระอੰघราพระพิฆเนศวร ประภาวาลิ (prahāvali) รอบองค์เทพ
และเทพีมีการตกแต่งลวดลายแบบท่วงกลม ซึ่งภายในมีอักขรวิหิตปาละ (akṣaravitaḥa) มุม

ด้านข้างทั้งสองมีพระเศียรและพระขนอมุมาร ซึ่งสังเกตเห็นได้ไม่ถนัดนัก นอกจากนี้ก็มี
โคหนาคะของสี่จะ และจารึกหน้าพระอีกตัวหนึ่งของพระอุมาที่มองเห็นอยู่ใกล้ ๆ บาง⁴⁴
(ภาพที่ 41)

ภาพสลักบนกำแพงภายในกรอบประภาคารหลังวัด สุนทรเสวร (Sundaresvara)
เมือง คัทตะจาวร์ (Kāṭṭhāvar) มีลักษณะคล้ายรูปแบบทางเหนือ เนื่องจากไม่มีการแกะ
พระขน พระศิวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างทำปางประทานอภัย
พระกรซ้ายบนโอบพระองศา พระกรซ้ายล่างและพระสันของนาง พระอุมาถือไม้พระกรขวา
โอบพระองศาของพระศิวะ พระกรซ้ายล่างจะถือดอกไม้วาดบนเพดานพระเศียรของสอง
พระองค์ มีเหล่าคนบริวาร และวิฆาตกรกำลังร่ำร่ำบรรเลงดนตรี ไม้ที่ประทับของทั้งสอง
มีโคหนาคะขึ้นรองรับอยู่⁴⁵ (ภาพที่ 42)

ภาพสลักบนกำแพงพระอุมาเทวาลัยที่งดงามอีกชิ้นหนึ่งพบที่หน้าเทวาลัยศิวะเสวร
(Śiva Kedarasvara) มีลักษณะงดงามมาก พระศิวะและพระอุมาประทับนั่งส่วนองค์
ก้นบนหลังโคหนาคะทั้งสองพระองค์ทรงประทับประดาอาภรณ์และเครื่องตกแต่งมากมาย พระ
ศิวะมีพระเศียรเป็นแบบสามมุก⁴⁶ พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่าง
ทำปางประทานอภัยและถืออีกมามาสา พระกรซ้ายบนถือกลองสองหน้า พระกรซ้ายล่างโอบ
องศาพระสาธา พระอุมาถือไม้พระกรขวาโอบพระศิวะได้ด้วยเช่นกัน ส่วนพระกรซ้ายถือ
ดอกไม้ ทั้งสองพระองค์สวมสร้อยพระศอก จารพระกร สายชัยไชยวิศัล รัศมีประดับ เช่น
เดียวกับโคหนาคะซึ่งก็มีการประดับตกแต่งด้วยเช่นกัน⁴⁶ (ภาพที่ 43)

นอกจากภาพสลักบนกำแพงพระอุมาเทวาลัยที่เป็นแผ่นหินแล้ว ยังมีที่สลักอยู่บนหน้าเทวาลัย
นุวรโควิล (Nuvakovil) ที่เมืองโกดัมบาลูร์ (Kodumbalur) ในเวลาที่พระศิวะ
ประทับนั่งในท่าสถิตาสันนิโอบกอดพระสาธา หิ้งของพระองค์มีพระเศียรเป็นแบบสามมุก
พระศิวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถืออาวุธอย่างตึง พระกรขวาล่างถือธรรมาวุธอย่าง
พระกรซ้ายข้างหนึ่งโอบพระสาธาทั้งสองพระองค์ประทับนั่งอยู่บนอาสนะ ภายในกรอบรูป
ของเทวาลัย ซึ่งเหนือขึ้นไปเป็นวงโค้ง และมีหน้าผาอยู่ข้างบนอีกทีหนึ่ง⁴⁷ (ภาพที่ 44)

ในสมัยหลัง ๆ นิยมทำรูปเคารพพระอุมาเทวาลัยแบบลอยตัวจากสำริดมากขึ้น
มีลักษณะงดงามมาก ซึ่งถืออยู่ขึ้นหนึ่งมาจากสำริด มีขนาดความสูง 7 นิ้วครึ่ง มีอาสุรา
พุนธศตวรรษที่ 22 พระศิวะประทับอยู่เหนือโคหนาคะ มีพระอุมาประทับบนพระเหลาด้านซ้าย
ของพระองค์ พระศิวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างทำปางประทานอภัย

พระกรซ้ายบนถือกลองสองหน้า พระกรซ้ายล่างโอบกอดพระชายา ส่วนพระอุมาใช้พระกรขวาโอบกอดพระหีวะ แต่พระกรซ้ายซึ่งน่าจะถือกระจกไว้ทัดหน้าผากไป พระหีวะมีพระเกศาเป็นแบบกิริฏ-มงกุฏ (kirita-makuta) ทั้งสองพระองค์สวมเครื่องประดับมากมายรูปเคารพนี้แตกต่างไปจากรูปเคารพองค์อื่นๆ เนื่องจากพระหีวะประทับนั่งเหนือโถงหินในลักษณะที่พร้อมที่จะโอบกอดไปแล้วมักจะทำรูปโถงหินในลักษณะหมอบ นับว่าเป็นที่ประติมากรรมที่สวยงามสมบูรณ์แบบชิ้นหนึ่ง⁴⁸ (ภาพที่ 45)

รูปเคารพพระอุมาแม่พระทั้งองค์จากหลักศิลาขึ้นหนึ่ง ทำมาจากหินขัด เป็นศิลปะสกุลช่างศรีวิชัย (Trivandram) พระหีวะและพระอุมาประทับนั่งส่วนกอดกันบนอาสนะโถงหินไม้ โดยพระอุมาประทับอยู่บนพระเหล้าข้างซ้ายของพระหีวะ พระหีวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถือปารุ (parāśu) พระกรขวาล่างทำปางประทานพร พระกรซ้ายบนถือกลอง พระกรซ้ายล่างโอบพระชายาและทำปางประทานอภัย พระอุมาสวมกอดพระหีวะด้วยพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายถือดอกบัว พระหีวะและพระอุมาห่มพระเกศาเป็นแบบชฎาหงกุฏ แต่ของพระหีวะมีพระจันทร์เสี้ยวโอบอยู่ด้วย พระหีวะมีรูปเป็นเครื่องประดับองค์ด้านขวาของพระหีวะมีพระศิวะซึ่งเป็นอาวุธสองมือ มี 4 พระกร ถืออักษะ (akṣa) ปาหะ (paśa) ฎึงกะ (ḍaṇṭa) โมฤกะ (mṛga) อัมภานเป็นพระขรรค์กุมาร พระกรขวาโอบนทกุง พระกรซ้ายถือหัตถิ (śakti) เชื้องหน้าเทพและเทพีมีโถงหินอยู่ใต้ลักษณะอาคารหมอบ⁴⁹ (ภาพที่ 46)

ประติมากรรมลอยตัวสำริดพระอุมาแม่พระในสมัยขอมถึงสมัยอาณาจักรขอมของสุวรรณภูมิ 24 มีขนาดความสูง 13.6 ซม. พระหีวะและพระอุมาประทับนั่งส่วนกอดกันบนฐานแท่นอาสนะ โดยพระหีวะประทับนั่งในท่าลิตาสนะ มีพระอุมาประทับบนพระเหล้าข้างซ้ายของพระหีวะ ซึ่งพระอุมา มีขนาดเล็กกว่าพระหีวะมาก พระหีวะมี 4 พระกร พระกรขวามือถือกลองสองหน้า พระกรขวาล่างทำปางประทานอภัย พระกรซ้ายบนถือกลอง พระกรซ้ายล่างโอบพระชายา พระหีวะมีพระเกศาแบบชฎาหงกุฏ มีพระจันทร์เสี้ยวโอบอยู่ด้านหน้า ส่วนพระอุมา มี 2 พระกร พระกรขวาโอบพระอภัยพระหีวะ พระกรซ้ายถือดอกบัว ทั้งสองพระองค์ประทับเครื่องตกแต่งมากมาย ดังเช่นประติมากรรมรูปอื่น แต่ไม่ถือธำมรงค์หรือประคำ⁵⁰ (ภาพที่ 47)

สำหรับภาคใต้นั้นเป็นที่นิยมสร้างรูปเคารพพระอุมาเหศวรเป็นอันมาก เนื่องจากพบแพร่หลายทั่วไป ลักษณะของรูปเคารพ บางครั้งก็ไม่ได้สวมกอดกัน บางครั้งพระพิวจะมีเพียง 2 พระกร แต่ส่วนใหญ่แล้วจะมี 4 พระกร ถือสิ่งของตามลักษณะกัมภีร์ คือ พระกรขวามือนักถือตรีศูล พระกรซวาล้างมักทำปางประทวนอกซ้ายหรือปางประทานพร พระกรซ้ายบนจะถือกลองสองหน้า หรือกวาง ส่วนพระกรซ้ายล่างโอบพระอังศารพระชายาบางครั้งก็ไม่มีโคนบนหมอบอยู่ ส่วนสิ่งพาหนะของพระอุมาแทบไม่ปรากฏเลย ซึ่งทางเหนือและภาคตะวันออกมักจะปรากฏสัตว์ทั้งสองควบคู่กัน

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เชิงอรรถหน้า 2

1. Kamini Sinha, The early Bronze of Bihar (New Delhi : Ramanand Vidya Bhawan, 1965), P.120
2. T.A. Gopinatha Rao, Element of Hindu Iconography Vol II Part I (New Delhi : Motilal Banarsidass, 1968), P. 133
3. Sheo Bahadur Singh, Brahmanical Icons in Northern India (New Delhi : Sagar, 1977), P.28
4. Marguerite E. Adiceam, "Les images De Siva Dans L'Inde du Sud" Art Asiatiques, Tome XXVIII, 1975, P.70
5. Ibid, P.70
6. Ibid, P.71-75
7. Sheo Bahadur Singh, op. cit, P.28
8. จีรศักดิ์ คุชฌิระ, พระพืชมงคล : ศติกรรมเรือนและรูปแบบพระพืชมงคลในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์, 2531), หน้า 29
9. T.K. Biswas, Gupta Sculpture (New Delhi : Books and Books, 1985), P.72
10. R.D. Trivedi, Iconography of Parvati (Delhi : Agam Kala Prakashan, 1961), P.78-79
11. Chihha Ranjan Prasad Sinha, Early Sculpture of Bihar (India : Indological Book corporation, 1980), P.105
12. J.E. Van Louhuizen-de Leevw, Indian Sculpture in the vonder Heydt Collection (Zurich : Museum Rietberg, 1964), P.42-46
13. Sheo Bahadur Singh, op. cit, P.50
14. Ibid, P.51
15. Aschwin De Lipper, Indian Medieval Sculpture (Netherlands : North Holland Publishing, 1978), P. 10
16. M.A. Sivaramamurti, "Iconographic cleanings From epigraphy" Art Asiatique, Tome IV, 1957, P.48

17. The Asia Society Inc, The art of India : stone Sculphire
(Tokyo : The Asia Society, 1962), P.63
18. Stella Kraurisch, Indian Sculpture (Delhi : Motital Banarsidass
1933), P.93
19. Kalyan Kumar Chakravarty, The art of Indian Khajuraho (New
Delhi : Anold Heinemann, 1965), P.82
20. Kamini Sinha, op. cit, P.128
21. Ibid, P.127
22. Lanrence Binyon, Examples of Indian Sculpture at the British
Museum (New Kelhi : cosmo, 1978), P.9-10
23. Frederick Asher, The art of Eastern India 300-800 (Oxford
University Press, 1980), P.87
24. Ibid, P. 89
25. Ibid, P. 73
26. Hermann Goetz, India : Five Thousands years of Indian Art
(London : Muthen, 1959), P. 138
27. Arun Bhattacharjee, Icons and Sculpture of Early and Medieval
Assam (Delhi : Inter - India, 1978), P. 18
28. Ibid, P. 18
29. Jane Anne Casey, Medieval Sculpture From Eastern India (Li-
vingston N-J : Nalini International, 1985), P. 41.
30. Ibid, P. 37
31. Ibid, P. 41
32. Ibid, P. 44
33. Ibid, P. 79
34. จีรวัสส์ คุชราชะ, เรื่องเค็ม, หน้า 36
35. T.A. Gopinatha Rao, op. cit, P. 139
36. Vpendra Thakur, On Karttikeya (Varanasi : Chaukhambha Orien-
talia, 1961), P. 47

37. T.A. Gopinatha Rao, op. cit, P. 135
38. Ibid, P. 137
39. Charles Louis Fabri, Discovering Indian Sculpture (New Delhi : Affiliated East West Press, 1970), P. 43
40. T.A. Gopinatha Rao, op. cit, p. 135
41. N.K. Dhavlikar, Masterpiece of Rashtrakuta : The Kailas (Bombay : Taraporevala, 1983), P. 16-17
42. Margnerite E Adiceam, op. cit, P. 83-84
43. C. Sivaramamurti, An album of Indian Sculpture (Delhi : National Book Trust India, 1975), P. 41
44. T.A. Gopinatha Rao, op. cit, P. 137
45. Margurite E. Adiceam, op. cit, P. 87
46. Margurite E. Adiceam "Les images de Siva dans l' Inde du Sud" Art Asiatiques Tome XIX, 1969, P. 92
47. Aschwin De Lippe, op. cit, P. 167
48. Robert F Bussabarger, The everyday art of India (New York : Dover, 1968), P. 105
49. T.A. Gopinatha Rao, op. cit, P. 136
50. A.G. Mitchell, Hindu Gods & Goddess (London : Guila Ford and King's Lynn, 1982), P. 34

บทที่ 3

คติความเชื่อเกี่ยวกับพระอมรินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

การเผยแพร่อารยธรรมอินเดียเข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7-8 แต่ในด้านการเดินทางติดต่อกันสันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว แต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 7-8 มีหลักฐานชัดเจนที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อระหว่างอินเดียและประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือ จีลาจารึกภาษาสันสกฤตในพุทธศตวรรษที่ 8 สืบเนื่องมาจากเหล่าพระภิกษุในพุทธศาสนา และพวกพราหมณ์ตลอดจนผู้มีความรู้ได้เดินทางเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากขึ้น¹

อารยธรรมอินเดียที่เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงแรก ๆ นั้น สันนิษฐานว่า พวกพ่อค้าชาวอินเดียคงเดินทางเข้ามาก่อน โดยการติดต่อกับชาวพื้นเมือง ซึ่งเป็นไปในการให้สิ่งของที่จำเป็น เช่น ยารักษาโรค ต่อจากนั้นก็มีการเรียนรู้ภาษาพื้นเมือง พ่อค้าบางกลุ่มมีการแต่งงานกับหญิงพื้นเมืองซึ่งถือว่าเป็นสื่อในการเผยแพร่อารยธรรมเป็นอย่างดี ในเรื่องการเผยแพร่อารยธรรมของอินเดียนั้น ศาสตราจารย์ ยอร์ช เปเกส์ ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า ชนพวกแรกที่นำอารยธรรมอินเดียเข้ามาเผยแพร่ได้แก่ พวกพระที่มีความรู้ และอารยธรรมอินเดียที่เข้ามาส่วนใหญ่มักจะมีหรือพลลอรราชสำนัก ซึ่งพระราชพิธีในราชสำนักจะมีพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธี และเกิดคติความเชื่อที่ว่ากษัตริย์เปรียบเสมือนภาคหนึ่งของพระกวีที่ต้องบูชาด้วยลึงค์ (Linga) แทนพระองค์²

การรับอารยธรรมอินเดียเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปรากฏในด้านต่าง ๆ ดังที่ศ. ยอร์ช เปเกส์ ได้กล่าวไว้คือ ด้านขนบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนักแบบลัทธิฮินดู และพุทธศาสนา ด้านการใช้ภาษาคือภาษาสันสกฤต ด้านวรรณกรรม ได้แก่ พุทธาภยดะ มหาภารตะ คัมภีร์ปุราณะ ที่กล่าวถึงประเพณีในราชสำนัก และระเบียบการปฏิบัติของราชวงศ์ ส่วนในด้านกฎหมายก็มีการรับเอาหลักกฎหมายพระธรรมศาสตร์มาใช้

ดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ อาณาจักรกัมพูชา, จัมปา, พม่า, ไท, ลาว, ชวา, บาหลี, สุมัตรา, มาเลเซีย, และบอร์เนียว ประเทศเหล่านี้ ล้วนแล้วแต่รับเอาอารยธรรมอินเดียเข้ามา โดยมีการประยุกต์เพื่อให้เกิดความผสมผสานกลมกลืนกับวัฒนธรรมทางสังคมของตนก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านศาสนา อันได้แก่ ศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์ลัทธิต่าง ๆ เกิดความเคารพนับถือเทพเจ้า มีการบูชาเทพและเทวี อันก่อให้เกิดการสร้างรูปเคารพซึ่งเป็นเครื่องหมายที่ใช้ในการสักการบูชา

สำหรับรูปเคารพพระอุมาเหศวร ซึ่งเป็นเทพและเทพีในลัทธิไศวนิกายนั้น เป็นที่นิยมสร้างในอินเดียเป็นอันมาก ส่วนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ถึงแม้ว่าลัทธิไศวนิกายจะเป็นลัทธิที่ได้รับความนิยมเช่นเดียวกัน แต่ปรากฏว่ารูปเคารพพระอุมาเหศวรไม่เป็นที่นิยมแพร่หลายมากนัก เนื่องจากปรากฏหลักฐานในการสร้างเพียง 3 ประเทศเท่านั้น ได้แก่ประเทศเขมร ประเทศพม่า และประเทศไทย

คติความเชื่อ และรูปแบบประติมากรรมรูปพระอุมาเหศวรที่พบในประเทศเขมร

ประเทศเขมรหรืออาณาจักรขอมเป็นอาณาจักรที่ได้รับอิทธิพลของอารยธรรมอินเดีย เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 6 ซึ่งชาวจีนเรียกอาณาจักรนี้ว่าอาณาจักรฟูนัน ศาสนาพราหมณ์ที่เผยแพร่เข้ามาในอาณาจักรฟูนันมีหลักฐานไม่เก่าไปกว่าต้นพุทธศตวรรษที่ 11 เนื่องจากมีจารึกที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 กล่าวว่าศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาประดิษฐานอยู่ในแหลมอินโดจีนและหมู่เกาะอินโดนีเซียแล้ว เช่นในจารึกของพระเจ้าภัทรวรมันที่อาณาจักรจัมปาระหว่าง พ.ศ. 900-950³ ก็แสดงให้เห็นว่า กษัตริย์ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์และยังรับเอาศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเข้าเป็นศาสนาทางราชการของอาณาจักรฟูนันในต้นพุทธศตวรรษที่ 11

หลักฐานในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในอาณาจักรขอม ในคำสรรเสริญของจารึก ๗ ปราสาทพนมเปญ พ.ศ. 1147 และ 1167⁴ ซึ่งมีการเปรียบเทียบพระอิศวรกับพรหมผู้ยิ่งใหญ่ มีฐานะเป็นทั้งพระผู้เป็นเจ้า เป็นวิญญาณอันละเอียดอ่อนของจักรวาล และเป็นพระผู้ยิ่งใหญ่อันประเสริฐ ซึ่งปรากฏอยู่ในจารึกของขอมทุกสมัย ลัทธิไศวนิกายได้รับการนิยมนับถืออย่างแพร่หลาย เนื่องจากเป็นลัทธิที่กษัตริย์บางองค์หรือบางรัชวงศ์ยึดเป็นศาสนาประจำพระองค์ นอกจากนี้ลัทธิไศวนิกายไม่เคร่งครัดในเรื่องระบบวรรณะ ทำให้มีผู้เข้ามานับถือเลื่อมใสได้โดยง่าย และยังมีลักษณะใกล้เคียงกับความเชื่อถือของคนพื้นเมือง ทำให้สามารถดัดแปลงให้ผสมกลมกลืนกันได้โดยง่าย

หลักการบูชาลัทธิไศวนิกายในประเทศเขมร มีลักษณะเช่นเดียวกับในประเทศอินเดีย คือบูชาลิวลึงค์และนุชาพระศิวะ หรือพระอิศวร แลลิวลึงค์เป็นที่นิยมบูชามากมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร ทำให้เขาเขวรูปพระอิศวรที่เป็นรูปมนุษย์ได้ยาก จึงพบเพียง 4 รูป และ 1 ในจำนวนนั้นเป็นรูปพระอุมาเหศวรทรงโกลนบทิ เป็นประติมากรรมสำริดขนาดเล็ก ๆ คือมาในสมัยเมืองพระนคร รูปเคารพพระอุมาเหศวรเป็นปางที่ได้รับความนิยมสร้างมากที่สุด นอกจากรูปเคารพปางอุมาเหศวร ก็ยังมีปาง อุมา-คงคา-บดีศวร และพระศิวะนาฏราช

นอกจากนี้พระศิเวยังได้รับการบูชาในรูปโคนนทิ ศิวบทหรือศิวบท ทรีศูลรวมทั้งโคชนาท
ก็คือบาทของโคนนทิอีกด้วย

ประติมากรรมรูปเคารพพระอุมาเหศวรในประเทศเขมรนั้น จัดว่าเป็นปางที่นิยม
สร้างมากที่สุดปางหนึ่ง หมดมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร มีทั้งที่เป็นประติมากรรมลอยตัว
และเป็นภาพสลักบนกำแพงหลังของปราสาท ซึ่งทั้งพระศิเวและพระอุมา มักจะประทับนั่ง
บนหลังโคนนทิเสมอ อันปรากฏดังนี้คือ

สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร

1. ประติมากรรมสำริดขนาดเล็กรูปพระอุมาเหศวรทรงโคนนทิ ได้มาจากแถบ
ไพรเวง มีขนาดความสูง 20 ซม. เป็นศิลปะขอมแบบก่อนสร้างเมืองพระนคร ปัจจุบันอยู่
ในพิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ⁵ พระศิเวประทับนั่งในลักษณะงอพระบาทเข้าอยู่บนหลังโคนนทิ
โดยมีพระอุมาหรือนางปารหิตีนั่งอยู่บนพระเพลาด้านซ้ายของพระองค์ พระศิเวมีเพียง 2
พระกร ซึ่งต่างจากประเทศอินเดียซึ่งมักมี 4 พระกร พระกรขวาของพระองค์อยู่ในลักษณะ
กำห้อยลงแนบพระองค์ ส่วนพระกรซ้ายอยู่ในลักษณะโอบพระอังสาพระชายา ทั้งพระศิเว
และพระอุมา มีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฎ ลักษณะเครื่องประดับมองเห็นได้ไม่ชัดนัก แต่
อาจจะมองเห็นสายสร้อยได้บ้าง เบื้องหลังโคนนทิที่ประทับมีฐานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (ภาพที่ 48)

สมัยพระนคร

1. พระอุมาเหศวรทำจากศิลาทรายพบที่ปราสาทบันทายศรี เป็นศิลปะขอมแบบ
บันทายศรี มีขนาดความสูง 60 ซม. ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ มีอายุราว
พ.ศ. 1510-1550⁶ พระศิเวและพระนางปารหิตีประทับนั่งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม ซึ่งนาง
ปารหิตีจะอยู่บนพระเพลาของพระศิเวอีกทีหนึ่ง พระศิเวประทับนั่งในท่าสุขาสนะ พระกร
ขวาของพระองค์ถือดอกบัว ซึ่งตรงตามลักษณะคัมภีร์วินัยสูตรมโหตกะระของอินเดีย พระ
กรซ้ายของพระศิเวโอบนั้พระองค์ของพระชายา ซึ่งนางก็ใช้พระกรขวาโอบพระอังสา
ของพระศิเวไว้เช่นกัน ส่วนพระกรซ้ายของพระนางหักหายไป ทั้งสองพระองค์สวมเครื่อง
ประดับเป็นแบบบันทายศรี คือส่วนบนทำเป็นรูปแท่งวงกลม ส่วนอาภรณ์งดงามเป็นแบบที่มี
ขอบฟ้าทับซ้อนออกมาที่หน้าท้อง มีลักษณะเป็นริ้ว (ภาพที่ 49)

2. ภาพสลักบนกำแพงพระอุมาเหศวรบนหลังปราสาทไพรเดณัล (Prasat Prei
Denal) แล้งเหนือ เป็นศิลปะขอมแบบบาปวน (ราวพ.ศ. 1560-1630) สลักเป็นรูปพระ-
อิศวรและพระอุมาทรงโคนนทิอยู่ตรงกลาง พระศิเวประทับนั่งในท่าสุขาสนะ มีพระอุมาประทับ

อยู่บนพระเหลาค้านซ้ายของพระคิจะ มีรูปพระนมเส้าหน้า ทางเบื้องซ้ายมีพระนารายณ์ทรงครุฑ และมีเทพเจ้ายืนถือดอกบัวคู่กับเทพยืนอยู่ระหว่างพระพรหมและพระคิจะ ซึ่งน่าจะเป็นพระอินทร์ ด้านบนมีเหล่าสาวกนั่งประนมมัสการเรียงรายภายในกรอบรูป⁷ (ภาพที่ 50)

3. ภาพสลักบนตำพระอุมาแม่สวรรค์จากวัดวิหารตรีศู เป็นศิลปะแบบปาปวน ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑ์สถานกรุงโซล⁸ (ไม่มีภาพประกอบ)

4. ทับหลังที่ปราสาทบันทายส่ำเหร์ (Banteay Samré) สลักเป็นรูปพระอิศวรอุ้มพระอุมาทรงโคบนทิวแวดล้อมด้วยเหล่าข้าราชการ เป็นศิลปะสมัยนครวัด (ราว พ.ศ. 1650-1720) เทพพระเศียรของทั้งสองพระองค์ มีนางอัปสร 2 คน กำบังร้ายรำและโปรยมาลัยดอกไม้ลงมาที่ทั้งสองพระองค์ เบื้องล่างเป็นเหล่าสาวกนั่งพับเพียบเรียงซ้อนกัน 2 แถว⁹ (ภาพที่ 51)

5. ภาพสลักบนตำพระอุมาแม่สวรรค์บนทับหลัง วัดกระถัน เป็นศิลปะของแบบปาปวน หรือนครวัด ตรงกลางสลักเป็นรูปพระอิศวรทรงโคบนทิว และอุ้มพระอุมาซ้ายขวาบนพระเหลา ข้างซ้ายของพระองค์พระคิจะมี 2 พระกร พระกรซ้ายโอบกอดพระชายา พระกรขวามองเห็นได้ไม่ชัด บนทับหลังยังพบเป็นลวดลายพื้นธนูมา ซึ่งตรงกลางของท่อนหางธนูที่โค้งโค้ง มีหน้ากาลซึ่งบางครั้งมีริมฝีปากกว้างอันเกิดจากการผสมกับสิ่งมนุษย์ (หน้าลิง) และมีตั้งจุกหัก ข้างบนหน้ากาลมีเทวคาประทับนั่งอยู่ภายในรั้ว หรือมีจะนั้นก็อาจเป็นภาพเล่าเรื่อง¹⁰ (ภาพที่ 52)

6. ประติมากรรมสลักรูปพระอุมาแม่สวรรค์ พบที่ปราสาทดอน เอ็บ (Presat Don Ap) เลี้ยวขวา มีอายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นศิลปะสมัยนครวัด ประติมากรรมชิ้นนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับที่พบที่ปราสาทบันทายส่ำเหร์เป็นอันมาก แต่หน้าเสียดายที่ประติมากรรมถูกกัดกร่อนเสียหายไปเสีย และเราได้เห็นภาพเพียงด้านหลัง ซึ่งก็พอจะเห็นว่าพระอุมาประทับอยู่บนพระเหลาค้านซ้ายของพระคิจะ เห็นพระบาทของนางซ้อนกันออกมาด้านหลัง ทั้งสองพระองค์นั่งมาเป็นริ้ว ประทับอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมผืนผ้า¹¹ (ภาพที่ 53)

7. ภาพสลักบนตำพระอุมาแม่สวรรค์ บนหน้าบันด้านใต้ของอุ้มประตูลิ้นที่ 3 ที่เขาพระวิหารในภาพสลักพระอิศวรอุ้มพระอุมาประทับนั่งอยู่บนหลังโคบนทิวอยู่ภายในรั้ว มีบริวารถือเครื่องสูงนั่งอยู่ 2 ข้าง ภาพนี้มีรูปบุคคลปรากฏอยู่น้อยมาก พื้นเบื้องหลังส่วนใหญ่จึงว่างเปล่า การสลักภาพแบบดังกล่าวทำให้ภาพบุคคลดูสูงชันมามากและทำให้ภาพมีความงามยิ่งขึ้น ภาพนี้มีลักษณะคล้ายกับภาพที่สลักที่ปราสาทบันทายส่ำเหร์ ภาพสลักนี้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18¹² (ไม่มีภาพประกอบ)

คติความเชื่อและรูปแบบประติมากรรมรูปพระอุมาแม่เหศวรที่พบในประเทศพม่า

ประเทศพม่าเป็นประเทศหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้พบร่องรอยศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายด้วยเช่นกัน แต่ศาสนาพราหมณ์ไม่ได้มีความสำคัญเท่ากับศาสนาพุทธ แต่อย่างใดก็ตามได้พบหลักฐานโบราณวัตถุเป็นรูปเคารพของเทพในศาสนาพราหมณ์ เป็นจำนวนมาก เช่น พระวิฆ्ณู พระพรหม พระคเณศ และเทห์อื่น ๆ มีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 และพบรูปเคารพพระกิวะที่เมืองถะทอน (Thahton) และเมืองพุกาม (Pagan)¹³ รวมทั้งการพบเหรียญในลัทธิไศวนิกายที่เมือง อรากาน (Arakan) สลักก้านหน้าของเหรียญเป็นรูปโค และมีจารึกพระนามหรือเรื่องราวของกษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่ในช่วงเวลานั้น ส่วนก้านหลังเป็นรูปศรีศูลอาวุธของพระกิวะ หลักฐานเหล่านี้ก็แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้พุทธศาสนาจะเป็นศาสนาประจำชาติ แต่การนับถือเทพและเทพีในศาสนาพราหมณ์ก็เป็นที่ยอมรับควบคู่กันไปกับศาสนาพุทธด้วยเช่นกัน

ศาสนาพราหมณ์จะได้รับการนับถือในเพียงบางกลุ่มชนเท่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่ลัทธิที่ได้รับการบูชาคือลัทธิไวษณพนิกาย นับถือพระวิฆ्ณูเป็นใหญ่ เทวสถานแห่งศาสนาฮินดูในพม่าโบราณจึงพบเพียงแห่งเดียวเท่านั้นคือ นัต-หลวง-กยวง (Nat-hlawnng - Kyawng) ซึ่งอยู่ที่เมืองพุกามมีพระวิฆ्ณูเป็นประธาน นอกจากนี้ยังได้พบรูปสลักของพระวิฆ्ณูจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มอว์ซาเก่า (Hmauza)¹⁴

สำหรับรูปเคารพพระอุมาแม่เหศวร หาได้ยากมาก พบอยู่เพียงชิ้นเดียว ถึงที่กล่าวมาแล้วว่า ศาสนาพราหมณ์ไม่ได้เป็นศาสนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายในพม่า และลัทธิไศวนิกายก็ได้รับความนิยมน้อยกว่าลัทธิไวษณพนิกาย ยังทำให้การสร้างรูปเคารพบูชาในลัทธิไศวนิกายมีจำนวนน้อย

รูปเคารพพระอุมาแม่เหศวรในประเทศพม่า ทำเป็นภาพสลักปูนค้ำ ทำมาจากหินทรายสีแดง มีขนาด 4 ฟุต 2 ฟุต 4 นิ้ว ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์แรงกูน (Rangoon) หรือร่างกุ้ง พระกิวะประทับนั่งในท่าลีลาสนะ (Lilasana) บนฐานดอกบัว ส่วนกอดพระอุมาซ้ายขวานั่งอยู่ทางเบื้องซ้ายของพระองค์ และมีขนาดองค์เล็กกว่าพระกิวะ นางใช้พระกรขวาโอบพระอัสสักราชของพระกิวะ ส่วนพระกิวะมี 4 พระกร พระกรบนทั้งสองข้างถือศรีศูลและวัชร (Vajra) พระกรขวาล่างถือหวงมาลัย ลูกปัดหรืออัญมณีมาลา วางอยู่บนพระเขลา พระกรซ้ายล่างถือผลมาตุลึงค์ ทั้งสองพระองค์สวมเครื่องประดับตกแต่งมากมาย เช่น กุณฑล สร้อยพระศอ สร้อยพระกร รัตนะคต รวมทั้งกำไลข้อพระบาทนอกจากนี้พระ

รูปพระอุมาเหศวรทรงโคทพบที่ปราสาทสองพี่น้อง เมืองศรีเทพ จ. เพชรบูรณ์ นอกจากพบ
ทับหลังแล้วยังพบเพนชนดิงสิงห์และฐานโยนีในเมืองศรีเทพอีกด้วย นอกจากนี้ที่ศาลตามา
แดง จ. สุโขทัย ยังพบว่าใช้เป็นประติมานเขารูปพระอิศวร และที่วัดพระพายหลวงก็
ใช้เป็นประติมานหัวสิงห์และมีฐานโยนียรองรับ และที่เห็นได้ชัดในปัจจุบันก็ได้แก่โบสถ์
พราหมณ์ บริเวณเสาชิงช้า กรุงเทพมหานครก็มีการประดิษฐานหัวสิงห์ด้วยเช่นกัน
หลักฐานศาสนาทราชมลัทธิไศวนิกายในภาคใต้

หลักฐานทางโบราณคดีของศาสนาทราชมลัทธิไศวนิกายในภาคใต้ของไทย น่าจะ
เริ่มขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-12 เพราะได้พบเอาमुखสิงห์ที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศ
ไทยที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ นอกจากนี้
นี้ยังได้พบหัวสิงห์อีก 3 ชิ้น ชิ้นหนึ่งพบที่วัดนาตนอน อ. สิชล จ. นครศรีธรรมราช และอีก
2 ชิ้นพบที่เมืองยะรัง จ. ปัตตานี¹⁷ สำหรับรูปเคารพที่พบได้แก่ พระศิวนาฏราช พระอุมา
และพระคเณศ อยู่ที่บ้านรางสดานหมายเลข 24 (หอพระอิศวร) ริมถนนราชดำเนิน อ. เมือง
จ. นครศรีธรรมราช และพบเขารูปพระศิวะมหาเทพที่ตำบลวัดขนุน อำเภอเมือง จังหวัด
สงขลา เป็นอิทธิพลศิลปะภาคกลาง ซึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานวัดมณีนิมมาวาส จังหวัดสงขลา
หลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้ ได้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศาสนาทราชมลัทธิไศวนิกาย
ที่แพร่กระจายเข้ามาในดินแดนประเทศไทย ซึ่งส่งผลให้เกิดความเชื่อและความเคารพ
บูชาที่มีต่อศาสนา ทำให้เกิดการสร้างรูปเคารพและศาสนสถาน เพื่อใช้เป็นประกอบศาสน-
นกิจ ดังนั้นประติมากรรมรูปเคารพพระอุมาเหศวรก็เป็นหลักฐานหนึ่ง que แสดงให้เห็นอิทธิพล
ของลัทธิไศวนิกายเป็นอย่างดี

รูปเคารพพระอุมาเหศวรที่ปรากฏในประเทศไทย พบทั้งสิ้นจำนวน 9 ชิ้นเป็นภาพ
สลักบนแท่นทับหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำนวน 6 ชิ้น ภาคกลาง 1 ชิ้น ภาพสลัก
ที่มังก้า 1 ชิ้น และประติมากรรมบนใบเสมาอีก 1 ชิ้น จึงมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ภาพสลักบนแท่นรูปพระอุมาเหศวรบนผนังถ้ำวัดแดง บ้านเจดียง อ. กรบุรี

จ. นครราชสีมา

เป็นภาพสลักภายในผนังถ้ำด้านใน ซึ่งเป็นเพิงผาหินทราย ภาพสลักเป็นรูปพระ-
อิศวรทรงตรีศูลอุมานางปารตี ประทับบนหลังโคอุสุภราช (โคนนทรี) มีเทพบริวาร 2 องค์
ถือหอยพัดโบกซึ่งจำหลักเป็นลวดลายหางนกยูง มีรูปฤๅษียืนประนมมือ 3 คนประกอบท้ายชบวน
เบื้องหน้าโคอุสุภราชสลักเป็นรูปฤๅษี 1 คน และเทวดานั่ง 1 องค์ ลักษณะเหมือนลอยอยู่

กลางอากาศ มีมือสลักปราณีทองงามมาก ที่แปลกและเด่นคือ ภาพสลักหน้าโคขุนเด่นจากผนัง ภาพสลักนี้สันนิษฐานว่าเป็นศิลปะแบบลพบุรี มีอายุระหว่าง พ.ศ. 1600-1650 โดยสังเกตจากลักษณะหน้าของรูปพระอิศวรกับนางปารพตี¹⁸ ปัจจุบันภาพสลักลบเลือนไปมาก เพราะถูกโจรกรรมโดยถูกกระเทาะเอาใบหน้าของบุคคลไป ทั้งนี้เนื่องจากที่ตั้งของโบราณสถานอยู่ทางไกลชุมชน ดังนั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2521-2522 หน่วยศิลปากรที่ 6 ฝายจึงได้สร้างลูกกรงเหล็กล้อมภาพสลักดังกล่าวไว้ (ภาพที่ 54)

2. ทับหลังศิลารูปพระอุมาและพระอิศวร ของปราสาทหินเมืองแขก ต.โคราข จ.นครราชสีมา

ทับหลังศิลารูปนี้ทำจากหินทรายสลักเป็นรูปพระอิศวรและนางปารพตีประทับอยู่บนหลังโคอุสุภราช ชูคอไต่จากมุมทิศตะวันตกเฉียงเหนือของบริเวณปราสาทหินเมืองแขก มีขนาด .43 .75 เมตร ในภาพสลัก พระอิศวรประทับอยู่บนหลังโคในท่าสุชาสนะ โดยมีนางปารพตีประทับอยู่บนพระเพลาข้างซ้ายของพระอิศวร พระอิศวรมี 2 กร พระกรขวาทืออาวูช ซึ่งน่าจะเป็นตรีศูล พระกรซ้ายโอบอ้อมพระชายา นางปารพตีใช้พระกรขวาวางบนพระเพลาของพระอิศวร พระกรซ้ายวางอยู่บนหลังโค ลักษณะหน้าของทั้งสองพระองค์มีลักษณะเป็นริ้ว ไม่ได้สวมเครื่องประดับตกแต่งองค์ มีบุคคลเชิญเครื่องสูงอยู่บนบริเวณมุมทั้งสองด้าน มุมขวาด้านล่างมีบุคคลกำลังค้ำคองโคอยู่ ที่คอของโคอุสุภราชสวมสร้อยข้อมัน 2 เส้น มีลวดลายคล้ายดอกบัวตูม¹⁹ (ภาพที่ 55) มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16

3. ภาพสลักนูนต่ำบนหน้าบันของประตูมุกด้านใต้ ปราสาทหินฝาย จ.นครราชสีมา

ตอนบนของภาพสลักเป็นรูปพระอิศวรและพระอุมาทรงโคเนนทิ แวดล้อมด้วยบริวาร ตอนล่างเป็นเทพเจ้าสามองค์เรียงแถวเดียวกัน ได้แก่ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณสามเศียรอยู่ตรงกลาง พระพรหมสี่หน้าทรงหงส์อยู่ทางเบื้องขวา และพระนารายณ์สี่กรทรงครุฑอยู่ทางเบื้องซ้าย รวมทั้งฤๅษีและเทวดา และมีภาพสลักเป็นรูปบุคคลกำลังนั่งอยู่ในเรือ ซึ่งยังไม่ทราบว่าเป็นอะไรแน่ แต่มีบางท่านสันนิษฐานว่า เป็นภาพพระรามเสด็จกลับเข้าเมืองภายหลังจากเสร็จศึกสงครามแล้ว ภาพทั้งหมดนี้อยู่บนหน้าบันมณฑปด้านทิศตะวันออกของประตูมุกด้านใต้ ของปราสาทประธานปราสาทหินฝาย เป็นศิลปะเขมรแบบนครวัดตอนต้นราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17²⁰ (ภาพที่ 56)

4. แท่งหินจำหลักรูปพระอุมาและพระอิศวร เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติฝาย ภาพสลักนูนต่ำรูปพระอุมาและพระอิศวรบนด้านหนึ่งของแท่งหินจำหลัก อีก 3 ด้านที่

เหนือแต่ละคานสลักเป็นรูปเทวดา รูปโยคีและรูปพระวิษณุ ในภาพสลักพระอิศวรทรงโค
อุศุภราชคุ่มนางปารพทีอยู่บนพระเพลาคานซ้ายของพระองค์ พระศิวนประทับนั่งในท่า-
สุชาดนะ โดยห้อยพระบาทขวาลงเบื้องล่าง และงอพระบาทซ้ายอยู่บนหลังโคของพระองค์
มี 2 พระกร ใช้พระกรขวารองรับพระบาททั้งสองของพระชายา ส่วนพระกรซ้ายโอบนั้
พระองค์ของนาง ส่วนนางปารพทีพระกรขวาอยู่ในลักษณะยกขึ้นแนบพระอุระ พระกรซ้าย
วางบนพระอุทร ทั้งสองพระองค์สวมมงกุฏ กุณฑล และสวมฉลองพระองค์มีลักษณะเป็นริ้ว
จากลักษณะของอาภรณ์และเครื่องประดับ น่าจะเป็นศิลปะเขมรแบบนครวัดตอนต้น ราว
กลางพุทธศตวรรษที่ 17²¹ (ภาพที่ 57)

ประติมากรรมรูปพระอุมาเหศวรในประเทศไทย นิยมทำเป็นภาพสลักนูนต่ำบน
ทับหลังเพื่อใช้ประดับทางเข้าศาสนสถาน ลักษณะของรูปเคารพมีลักษณะคล้ายคลึงกับของ
ประเทศเขมรซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียอีกทอดหนึ่ง ในภาพสลักพระศิวนมีแค่ 2 กร
และมักจะอุ้มพระชายา ซึ่งทั้งสองพระองค์จะประทับนั่งเหนือโคนทิเลมอ

5. ภาพสลักนูนต่ำบนทับหลังปราสาทองค์เหนือ ปราสาทเมืองท่า จ.บุรีรัมย์

ประติมากรรมนูนต่ำรูปพระอุมาเหศวรบนทับหลังชั้นนี้ พระศิวนทรงโคบนทิวาม
กับนางปารพที พระกรขวาของพระศิวนถือตรีศูล พระกรซ้ายอุ้มพระชายา ทั้งสองพระองค์
มีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฏ ไท่ที่ประทับของทั้งสองพระองค์เป็นหน้ากาล ซึ่งมีบริวารแวก
ล้อมอีกทีหนึ่ง

หน้ากาลมีเพียงริมฝีปากบนและลิ้นออกมาเป็นรูปสามเหลี่ยม ใช้มือจับขาสองตัว
ซึ่งเป็นคนลายของท่อนพวงมาลัย ท่อนพวงมาลัยนี้ว่าออกจากเบื้องล่างของทับหลัง วกลง
เบื้องบนและวกลงตรงปลายซึ่งทำเป็นลายใบไม้มน อันมีลายรูปครึ่งร่างของสิงห์ ซึ่งมี
ลายใบไม้มนซ้อนทับลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมอีกทอดหนึ่ง เหนือท่อนพวงมาลัยมีลายใบไม้รูป
สามเหลี่ยมทั้งขึ้น ส่วนเบื้องล่างมีลายใบไม้ห้อยตกลงมา ตอนบนของทับหลังแสดงรูปอุษินัง
ในท่าโยคาสนะปราศจากสายโยคปฏิภุ ประคองอัญชลีภายในรัศมี โดยมีลายบัวสามแฉก
โดยตลอด แนวค้ำกล่าวรองรับด้วยเส้นนูน ซึ่งทำในรูปของนาคสามเศียรสองตัว

ลักษณะของรูปบุคคลซึ่งในที่นี้คือรูปอุมาเหศวรบนแท่นเหนือหน้ากาล ซึ่งนับว่าคาย
ท่อนพวงมาลัยออกจากเบื้องล่างของทับหลัง โดยที่ท่อนพวงมาลัยค้ำกล่าวมิได้มีพวงอุษะ
มาคั่นนี้ แสดงถึงรูปแบบของศิลปะแบบบาปวนอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตามทับหลังแผ่นนี้มีบริเวณ
เสี้ยวเหนือท่อนพวงมาลัยยังแสดงลักษณะบางประการที่กลายจากพวงอุษะปรากฏอยู่ ใน

ขณะที่ส่วนล่างคงมีแต่ลายใบไม้ล้วนธรรมดาเท่านั้น จากลักษณะเช่นนี้อาจถือได้ว่า ทันทีที่แผ่นนี้ได้เริ่มเป็นรูปแบบของศิลปะร่วมแบบบาปวนอย่างแท้จริงแล้ว จึงอาจกำหนดอายุว่าควรเป็นศิลปะร่วมแบบบาปวนช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 ส่วนฐานทรงของพระศิวิะซึ่งเป็นลมหพจีบเป็นริ้ว ฉักช้ายออกมาเป็นวงโค้งขนาดใหญ่หน้าอุทร กลับย้อนใบเขียนแบบฐานทรงของรูปบุรุษในศิลปะร่วมแบบเกาะแกร์ ในช่วงระยะเวลาก่อนหน้านี้ ในขณะที่ฐานทรงของนางปารพตี เป็นแบบบาปวนอย่างแท้จริง²² (ภาพที่ 58)

6. ภาพสลักบนหน้าบันปราสาทเขาพนมรุ้ง อ. นางรอง จ.บุรีรัมย์

พบจำนวน 2 ชิ้น คือ

6.1 ภาพสลักนูนต่ำรูปพระอุมามเหศวรมบนหน้าบันชิ้นที่หนึ่งด้านทิศใต้ของมณฑปปราสาทประธาน ลักษณะของภาพสลักอยู่ในสภาพเสียหาย แต่ยังมีเหลือร่องรอยที่ทำให้สังเกตเห็นได้ว่าองค์พระศิวิะกำลังประทับอยู่ในอิริยาบถที่ทรงพระสำราญเรียกว่า "ลลิตาสนะ" (Lalitāsana) คือประทับนั่งห้อยพระบาทข้างขวา ส่วนพระขม้นซ้ายงอพับไว้ ทรงสวมกอดนางปารพตีพระชายา ซึ่งประทับนั่งอยู่บนหลังโขนหินเป็นพาหนะประจำพระองค์ แวดล้อมด้วยเหล่าข้าราชบริพารซึ่งอยู่ในสภาพชำรุดเสียหายอย่างมากบุคคลเหล่านี้กำลังเชิญเครื่องสูงประกอบทวยนัทร ชงชัยและจามร แวดล้อมอยู่โดยรอบ²³ (ภาพที่ 59)

6.2 ภาพสลักนูนต่ำรูปพระอุมามเหศวรมบนหน้าบันชิ้นที่สามของมุขด้านทิศตะวันตกปราสาทประธาน โดยทั้งสองพระองค์ประทับอยู่ภายในวิมานบนยอดเขาโกธาส ในภาพนี้พระศิวิะประทับนั่งในท่ามหาราชลีลาสนะ (Mahārājājalitāsana) โดยมีพระชายาคือนางปารพตีประทับอยู่บน พระขานูเบื้องซ้าย วิมานที่ประทับอยู่มีรูปทรงแบบปราสาท โดยทางเบื้องซ้ายและเบื้องขวามีรูปบุคคลสองคนนั่งคุกเข่าถือเครื่องบูชาอยู่ในมือ เบื้องล่างของวิมานที่ประทับสลักรูปหงส์เรียงเป็นแถวเพื่อแสดงว่าเป็นวิมานในสรวงสวรรค์ ด้านล่างของหน้าบันสลักเป็นรูปสัตว์มีงาเรียงรายอยู่ภายในอาคารจิตร²⁴ จากลักษณะของภาพสลักทั้งสองสันนิษฐานว่ามีอายุอยู่ในราว พ.ศ. 1650-1720 (ภาพที่ 60)

7. ภาพสลักบนทับหลังของปราสาทหินวัดก้ำแพงใหญ่ หรือวัดก้ำแพง

อ. อุทุมพรพิสัย จ. ศรีสะเกษ

ประติมากรรมนูนต่ำรูปพระอุมามเหศวรมบนทับหลังของประตูวิหารด้านทิศใต้ ในภาพสลักเป็นรูปพระอิศวรอุมา นางปารพตี ประทับเหนือโคอุสุภราช นางปารพตีประทับอยู่บนพระเพลาข้างซ้ายของพระอิศวร นางไข้พระกรขวาอวดพระอิศวร ซึ่งพระองค์ก็ใช้พระกรซ้ายอวดพระชายาไว้เช่นกัน เบื้องหน้าเบื้องหลังของเทพและเทพีประกอบด้วยบริวาร

เป็นจำนวนมาก ซึ่งนั่งชันเข่าและถือเครื่องสูงประกอบเกียรติกษ คือบัวแทรกและพัทโปก
 ค้านบนมีลายพันธุ์พฤกษา คือลายเครือเถาเข้ามาประกอบอยู่เล็กน้อยเนื่องจากภาพลัทธิ
 รูปบุคคลเกือบทั้งหมดล้มเลือนในรายละเอียดจึงมีอาทักฐานรูปแบบทางศิลปกรรม. ใค้อย่าง
 ชัดเจน อย่างไรก็ตาม จากลักษณะของภูษาทรงของบริวารบางรูป ซึ่งแสดงถึงน้ำสมพรตว่า
 ลงมาที่หน้าท้อง ก็น่าจะจัดเป็นลักษณะของภูษาทรงของประทิมากรรมรูปบุรุษในศิลปะร่วม
 แบบบาปวนตอนต้น มีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16²⁵ (ภาพที่ 61)

2. ภาพสลักบนทับหลังปราสาทสองพี่น้อง อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์

ทับหลังรูปพระอุมาเหศวรค้ำคันทิสะวันตกเฉียงใต้ ของปราสาทองค์ใหญ่สลักจาก
 หินทรายเป็นลวดลายพันธุ์พฤกษาสอดกับภาพบุคคล จาหลักเป็นรูปพระอิศวรอุ้มนางปารพที
 ประทับนั่งเหนือโคอุสุภราช ซึ่งยืนอยู่เหนือหน้ากาลทรงกึ่งกลางทับหลังอีกทีหนึ่ง พระอิศวรมี
 2 กร ใช้พระกรซ้ายโอบนั้พระองค์ของนางปารพที พระกรขวาดึงอาวุธประจำพระองค์
 คือตรีศูล พระอิศวรทรงมงกุฎรูปกรวย สวมกรองคอ ซึ่งมีแฉงอุบะเล็ก ๆ มาประกอบ นุ่งผ้า
 สั้นเว้าลงที่หน้าอุทร มีชายพกห้อยออกมาด้านหน้า ค่อนไปทางขวา ส่วนนางปารพทีใช้พระกร
 ขวาโอบพระอัสสาของพระอิศวร ส่วนพระกรซ้ายวางบนพระเพลาของนางเอง ออกรั้วของ
 นางมีจิบเป็นริ้ว เว้าลงที่พระอุทรเช่นกัน

ส่วนลักษณะทางศิลปกรรม จะเห็นว่าหน้ากาลใช้มือจับปลายของท่อนพวงมาลัยซึ่งทำ
 เป็นรูปนาคห้าเศียรมีรัศมีเป็นแผ่นเดียวกัน ท่อนพวงมาลัยวกขึ้นเบื้องบนและแยกออกไปยัง
 ปลายทั้งสองข้างค้ำหลัง โดยปลายของท่อนพวงมาลัยทำเป็นลายก้านชดสามวงซ้อนกันนั้น
 ลงไปเหนือท่อนพวงมาลัยเป็นลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมทั้งขึ้น ล้วนเบื่องล่างเป็นลายใบไม้
 ม้วนห้อยลงมา ถึงแม้ว่าลักษณะของท่อนพวงมาลัยซึ่งออกมาจากเบื่องล่างบริเวณกึ่งกลาง
 ของทับหลังได้วกขึ้นเบื่องบน ประกอบกับลักษณะของภูษาทรงของพระอิศวรอันได้แก่สมพรต
 จิบเป็นริ้วชักชายออกมาเป็นวงโค้งเบื่องหน้าเป็นรูปทรงของศิลปะร่วมแบบบาปวน ซึ่งภูษา
 เช่นนี้เลียนแบบมาจากศิลปะร่วมแบบเกาะแกร์ก็ตาม แต่ลักษณะของนาคห้าเศียร (เห็น
 เพียงสามเศียร) ที่หน้ากาลจับไว้ นั้นมีรัศมีเป็นแผ่นเดียวกัน อันเป็นลักษณะของศิลปะร่วม
 สมัยแบบนครวัดแล้ว ด้วยเหตุนี้ทับหลังแผ่นนี้จึงตรงกับศิลปะร่วมแบบนครวัดตอนต้น ราว
 กลางพุทธศตวรรษที่ 17²⁶ (ภาพที่ 62) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานสมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราช จังหวัดลพบุรี

เชิงอรรถที่ 3

1. ศจ.มจ. สุกัทรทิศ ทิศกุล , ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พ.ศ. 2000 (กรุงเทพฯ:สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี , 2522) , หน้า 5
2. เณริณ คำฉาย , ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ (คณะสังคมศาสตร์:มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม , 2520) , หน้า 19
3. ศจ.มจ. สุกัทรทิศ ทิศกุล , ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (กรุงเทพฯ:พิมพ์เนศ , 2516) , หน้า 10
4. เรื่องเดียวกัน , หน้า 40
5. ศจ.มจ. สุกัทรทิศ ทิศกุล , ประติมากรรมขอม (กรุงเทพมหานคร:กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร , 2515) , หน้า 69
6. ศจ.มจ. สุกัทรทิศ ทิศกุล , ศิลปะขอมเล่ม 3 (กรุงเทพฯ:คุรุสภา , 2517) , หน้า 24
7. ศจ.มจ. สุกัทรทิศ ทิศกุล , ศิลปะขอมเล่ม 1 (กรุงเทพฯ:คุรุสภา , 2517) , หน้า 127
8. อ้างแล้วในเชิงอรรถที่ 5 , หน้า 69
9. Henri Marchal , Les Temples d'Angkor (France : Albert Guillot , 1955) , P. 163
10. อ้างแล้วในเชิงอรรถที่ 7 , หน้า 127
11. Madelcine Giteau , Khmer Sculpture and the Ankor Civilization (New York : Harryn Abrans , 1975) , P. 163
12. ศจ.มจ. สุกัทรทิศ ทิศกุล "ปราสาทเขาพระวิหาร" , สถานที่มาศึกษาในสังคมของประเทศไทย (กรุงเทพฯ:สวทศการพิมพ์ , 2516) , หน้า 128
13. Nihar - Ranjan Ray , M.A , Brahmanical God in Burma (Calcutta : University of Calcutta, 1932) , P. 51
14. จิรัชสา คชาชีวะ , พระพิมพ์เนศวร์ : ศติความเชื่อและรูปแบบพระพิมพ์เนศวร์ที่พบในประเทศไทย (กรุงเทพฯ:พิมพ์เนศ , 2531) , หน้า 47

15. Davee Daweewarn, Brahmanism in Southeast Asia (New York : Sterling Printers , 1982) , P. 76
16. ศจ.มจ. สุภัทรทิศ คีตกุล , ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพฯ:อมรินทร์การพิมพ์ , 2528) , หน้า 11
17. สิริวัฒน์ คำวิสา , อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ:อักษรเจริญทัศน์, 2522) , หน้า 176
18. กมลิลปากร , โครงการและรายงานการสำรวจและตกแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2502 (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์การศาสนา , 2504) , หน้า 30
19. เรื่องเดียวกัน , หน้า 47
20. วิทยาลัยครูนครราชสีมา , ของที่โคราช เล่มที่ 2 (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ , 2525) หน้า 65
21. ได้รับความกรุณาจาก คุณทวี โกสีย์ ปัจจุบันดำรงตำแหน่ง หัวหน้าวิทยานิพนธ์สถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ อ.เมือง จ.นครปฐม
22. คร.ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ , พิมพ์หินในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: กิรติการพิมพ์ , 2531) , หน้า 54
23. คร.ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ "พิมพ์รุ่ง" , ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ (กรุงเทพฯ: เรือนแก้ว การพิมพ์ , 2531) , หน้า 126
24. เรื่องเดียวกัน , หน้า 127
25. อ้างแล้วในเชิงอรรถที่ 22 , หน้า 62
26. อรุณ แสงจาวีก "คติการนับถือศาสนาพราหมณ์ที่เมืองศรีเทพ" สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร , 2527 หน้า 52-53

บทที่ 4

เปรียบเทียบรูปเคารพพระอุมาเทพารของประเทศไทยเพื่อ
กับประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

รูปแบบพระอุมาเทพารของประเทศไทย

รูปเคารพพระอุมาเทพารในอินเดียภาคเหนือ พระพิรุณและพระอุมามักจะประทับนั่ง ส่วนทอกล้นอุ้งบนฐานสี่เหลี่ยม และมักจะมีโคหนวิหามหะของพระพิรุณ และสิงห์หามหะของพระอุมา หมอบอยู่เบื้องล่างใต้ฐานที่ประทับอีกที่ พระพิรุณมีพระเศวตเป็นแบบขางมงกุฎ มี 4 พระกร พระกรขวามองจะต้องถืออาวุธประจำพระองค์คือตรีศูล พระกรขวาล่างเชยพระนุพระนางอุมา และพระกรซ้ายข้างหนึ่งมักจะแตะพระต้นของพระชายาเสมอ ส่วนพระอุมา มักจะถือกระจกลในพระกรซ้าย รูปเคารพในภาคเหนือส่วนใหญ่มีลักษณะคล้ายกันเป็นภาพสลักบนหิน แต่เดิมคงเป็นส่วนประทับศาสนสถาน ในสมัยแรก ๆ ไม่มียารละเอียดยากนัก แต่ในสมัยหลัง เช่น สมัยปาละ-เสนะ ที่เวสต์ เบงกอล จะพบว่าภาพสลักมีรายละเอียดถึงลงนาม มีเครื่องประดับตกแต่งมากขึ้น และมักมีพระกนิษเฐ พระขันธกุมาร ครุฑคองซึ่งเป็นองค์ประกอบ

สำหรับอินเดียภาคตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากจะเป็นภาพสลักบนหินแล้ว ยังมีบนภาพสลักตามผนังถ้ำ และนิยมทำเป็นประติมากรรมสำริดลอยตัวบนฐานปัทมาสนะ รูปเคารพมีลักษณะคล้ายคลึงกับทางภาคเหนือ ถือพระพิรุณมี 4 พระกร พระกรขวาข้างหนึ่งถือตรีศูล และอีกข้างจะเชยพระนุของพระชายา พระกรซ้ายข้างหนึ่งถือและพระต้นของนางด้วย ส่วนพระอุมา มักจะมีกระจกลในพระกรซ้ายเช่นเดียวกับทางภาคเหนือ และพระกรขวาใช้โอบอ้อมพระพิรุณ นอกจากนั้นภาพสลักยังนิยมสลักโคและสิงห์หมอบอยู่เบื้องล่างถึงเป็นภาคเหนือ แต่ไม่นิยมสลักเหล่าสาวกเป็นองค์ประกอบเหมือนภาคเหนือ

รูปเคารพพระอุมาเทพารในอินเดียภาคใต้ ในช่วงสมัยแรก ๆ นิยมสลักเป็นประติมากรรมบนผนังถ้ำ พระพิรุณและพระอุมาบางครั้งก็ไม่ได้ส่วนทอกล้น หังเป็นลักษณะประติมากรรมทั่วไป พระพิรุณมี 4 พระกร และ 2 พระกร พระกรขวามองข้างหนึ่งถือตรีศูล บางครั้งก็ถือธนู พระกรซ้ายข้างหนึ่งมักโอบพระอภัยพระอุมาเสมอ แต่ไม่ปรากฏพระพิรุณมีพระนุและแตะพระต้นพระอุมาเลยภาพสลักมักนิยมสลักลายละเอียดเป็นภาพสลัก มักมีพระกนิษเฐ พระขันธกุมาร เหล่าสาวก และข้าราชการเป็นองค์ประกอบ ในสมัยหลังจะทำเป็นภาพสลักบนหินที่ลึกลงมากขึ้น บางชิ้นก็ทำจากสำริด ประติมากรรมบางรูปพระพิรุณและพระอุมาประทับนั่ง

บนหลังโค แทนที่จะประทับบนฐานสี่เหลี่ยม ดังเช่นประติมากรรมในภาคเหนือ ที่เป็นภาพลอยตัวมักประดิษฐานตามศาสนสถาน ไม่ค่อยมีรายละเอียดมากนัก มีประติมากรรมสำริดลอยตัวที่น่าสนใจรูปหนึ่ง พระอิศวรและพระอุมาประทับนั่งสวมกอดกันบนหลังโคเหนื มีอาขะราวพุทธศตวรรษที่ 22 มีลักษณะแตกต่างไปจากรูปเคารพองค์อื่น ๆ เนื่องจากเป็นประติมากรรมลอยตัวโคก ๆ และประทับคร่อมบนหลังโคแทนที่ว่าเป็นจริง

ประติมากรรมรูปพระอุมาเหศวรในอินเดียนั้น นายโคโลเบฟ (V. Golobov) ได้กล่าวว่าปางอุมาเหศวรรูปนี้ พระอิศวร (อิศวะ) มักทรงถือตรีศูลเป็นอาวุธ และถือลูกประคำของโยคี¹ ลักษณะประติมากรรมระหว่างภาคเหนือและภาคใต้จะมีความแตกต่างกัน ดังที่นายสิวรัมมูร์ติ (H.C. Sivaramamurti) ได้กล่าวไว้² ประติมากรรมทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย พระอิศวรไม่เพียงแต่สวมกอดนางปารวตี (พระอุมา) เท่านั้น แต่ยังทรงจับประทุมคันของนาง และเชยคางนางด้วยการเชยคางและจับประทุมคันของนางปารวตี หรือมีการสวมกอดนั้น เป็นลักษณะเฉพาะของรูปพระอุมาเหศวรทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย³ ตามลัทธิภีร์มันตสยปุราณะและมานัสสกลาสา พระอิศวรก็ทรงและต้องประทุมคันของพระอุมาด้วย ส่วนประติมากรรมในภาคตะวันออก ก็มีลักษณะดังเช่นประติมากรรมในภาคเหนือ ทั้งพระอิศวรทรงเชยพระหนุของพระอุมา และแตะพระคันทางด้วยเช่นกัน

เปรียบเทียบรูปแบบพระอุมาเหศวรของประเทศเขมรกับประเทศอินเดีย

รูปแบบพระอุมาเหศวรในประเทศเขมรนั้น มีทั้งที่เป็นประติมากรรมลอยตัว และทำเป็นภาพสลักปูนต่ำบนทับหลังประดับศาสนสถาน ซึ่งรูปเคารพส่วนใหญ่ทั้งสองพระองค์จะประทับนั่งบนหลังโคเหนืเสมอ พระอิศวรมีเพียง 2 พระกร ซึ่งต่างจากประเทศอินเดียซึ่งส่วนใหญ่แล้วมี 4 พระกรแต่ละพระกรจะทำ 2 พระกรอยู่ข้างในอินเบ็ดภาคใต้ พระกรขวามักถือดอกบัว ซึ่งในอินเดียแล้วจะคองถือตรีศูล, งู, หรือสัตว์ลูกประคำ พระกรซ้ายโอบกอดพระชายา ไม่ปรากฏพบว่าการเชยพระหนุหรือแตะพระคันทางพระอุมาเลย ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าประติมากรรมเหล่านี้คงได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียภาคใต้ เนื่องจากลักษณะการเชยพระหนุ และแตะพระคันทางของพระชายา จะเป็นลักษณะเฉพาะของประติมากรรมของภาคเหนือและภาคตะวันออกของอินเดียเท่านั้น

องค์ประกอบของรูปเคารพในประติมากรรมขอม มักไม่ค่อยเน้นรายละเอียด ถ้าเป็นประติมากรรมลอยตัว ทั้งสองพระองค์มักจะประทับนั่งสวมกอดกันบนโค หรือประทับนั่งบนฐานเรียบ แต่ถ้าเป็นภาพสลักปูนต่ำบนทับหลัง ก็มักจะมีเหล่าเทวดา และข้าราชการบริวาร แต่ไม่

ปรากฏอิทธิพลทั้งสองพระองค์คือพระคเณศ และพระขันธกุมาร มักจะเน้นลายละเอียดไปที่ลวดลาย เพื่อความสวยงามอันเป็นลักษณะเฉพาะในศิลปะแต่ละสมัย ลักษณะการตกแต่งพระเกศาและศิราภรณ์ของช่อม ก็ลักษณะเป็นแบบพันเมือง เป็นลักษณะเฉพาะอย่างเช่น รูปเคารพพระอุมาและพระศิวะที่พบที่ปราสาทบันทายสีร์ ก็มีพระเกศาเฉพาะเป็นแบบพันทายสีร์ มีการนุ่งผ้าแบบมีขอบผ้าพับซ้อนออกมาหน้าท้อง มีลักษณะเป็นริ้ว อันเป็นลักษณะของศิลปะแบบบันทายสีร์³

เปรียบเทียบรูปแบบพระอุมาและพระศิวะของประเทศพม่ากับประเทศอินเดีย

รูปเคารพพระอุมาและพระศิวะในประเทศพม่าซึ่งพบเพียงชิ้นเดียว มีลักษณะคล้ายคลึงกับประเทศอินเดีย พระศิวะมี 4 พระกร ถือตรีศูลและวัชร ซึ่งอาจเชื่อกันได้ว่าคงจะวิวัฒนาการมาจากทิวศูลเป็นอาวุธที่ไม่เคยปรากฏในศิลปะอินเดียมาก่อน คงจะเป็นลักษณะเฉพาะของพม่าเอง พระศิวะและพระอุมาประทับนั่งสวมกอดกันเฉย ไม่ให้มีการเชยพระหนุและแตะพระกันของนาง ซึ่งคงจะไม่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียภาคเหนือเป็นแน่ นอกจากที่ประติมากรรมชิ้นนี้ยังมีลักษณะที่ต่างไปจากที่เคยมีมา คือนอกจากจะมีโคนนทิ หมอบอยู่ใต้พระบาทของพระศิวะ แล้วยังมีควายหมอบอยู่ใต้พระบาทของพระอุมาซึ่งปกติโดยทั่วไป จะทำเป็นรูปสิงห์ การที่ทำเป็นรูปควายก็แสดงให้เห็นว่า มีคติความเชื่อในเรื่องเทพนิยายสมุทรที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ตามตำนานที่นางไรอาสูรมีหัวเป็นควาย เนื่องจากประติมากรรมชิ้นนี้ไม่มีภาพประกอบ และไม่ได้กำหนดอายุสมัยไว้ จึงไม่สามารถบอกได้ว่า เป็นศิลปกรรมสมัยใด แต่อย่างน้อยก็ทำให้เรารู้ว่าคติความเชื่อเรื่องพระอุมาและพระศิวะก็เป็นที่ได้รับการบูชาในดินแดนพุทธศาสนาอย่างเช่นประเทศพม่า

เปรียบเทียบรูปแบบพระอุมาและพระศิวะที่พบในประเทศไทยกับประเทศอินเดีย และประเทศใกล้เคียง

ลักษณะรูปเคารพพระอุมาและพระศิวะที่พบในประเทศไทยเกือบทั้งหมดเป็นภาพสลักบนแท่นหินหลังประดับทางเขาศาสนสถาน เช่นเดียวกับในประเทศเขมร มีอยู่เพียงชิ้นเดียวที่สลักบนคานหนึ่งของเสมา 4 ทิศ พระศิวะที่พบทั้งหมดมี 2 พระกร พระกรขวาถือตรีศูล พระกรซ้ายโอบกอดพระอุมา ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับในอินเดียภาคใต้ ตามคัมภีร์มหาสยปรานะ⁴ แต่ลักษณะเหล่านี้เขมรคงได้รับมาจากอินเดียใต้ และถ่ายทอดอิทธิพลให้ประเทศไทยอีกทีหนึ่ง รูปเคารพพระศิวะและพระอุมาในประเทศไทยทุกชิ้นจะประทับนั่งอยู่บนหลังโคนนทิเสมอ ซึ่งต่างจากประเทศอินเดีย ประติมากรรมของอินเดียมักสลักรูปโคนนทิเป็น

เพียงส่วนประกอบประทับอยู่ด้านหลังของฐาน จะพบที่ประทับลุ่มบนหลังโคก็เพียงในอินเดีย
ได้ในช่วงสมัยหลัง ๆ เท่านั้น แต่ในประเทศเขมรแล้ว ส่วนใหญ่แล้วจะประทับบนหลังโค
ซึ่งเป็นต้นแบบให้กับประติมากรรมของไทย

ลักษณะของพระเกตุารวมทั้งอาการของเทพและเทพี ก็เป็นลักษณะตามแบบอย่าง
ศิลปะเขมรอ้างแท้จริง เห็นได้จากภาพสลักพระอุมาและพระศิวะจากปรากฏการณ์สองพี่น้อง พระ
ศิวะนั่งม้าโจงกระเบนสั้น (สมพต) จีบเป็นริ้ว ชักชายออกมาเป็นวงโค้งเบื้องหน้า ซึ่ง
เป็นศิลปะร่วมแบบปาปวน ซึ่งเลียนแบบมาจากศิลปะร่วมแบบเกาะแกร์ของประเทศเขมร
แต่ก็กำหนดขึ้นหลังขึ้นนี้ว่าเป็นศิลปะร่วมแบบนครวัดตอนต้น เนื่องจากปรากฏลักษณะหน้า
เคียร ที่จับหน้ากาลไ้วมีริศมีเป็นแผ่นเตีอวกลัน อันเป็นลักษณะของศิลปะร่วมแบบนครวัด⁵

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทสรุป

พระอุมาเทศวรเป็นรูปเคารพปางหนึ่งของพระพิฆเนศวรซึ่งปรากฏมาร่วมกับพระอุมาผาษาของพระองค์ในท่ากอดรัดกึ่งกันและกัน การปรากฏมาร่วมกันของสองพระองค์ทรงความศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไศวนิกายและลัทธิพิศคติ ที่ว่าทั้งองค์พระองค์เป็นรูปประมาณความอุดมสมบูรณ์ประมาณความสุข และสร้างสรรคสิ่งมีชีวิต เปรียบเสมือนเป็นผู้ก่อให้เกิดสรรพสิ่งบนโลก สถิตีความเชื่อถึงกล่าวมีรากฐานมาจากการรับชมในลัทธิไศวนิกายและลัทธิพิศคติ ที่ยกย่องว่าพระพิฆเนศวรและพระอุมาเป็นเทพและเทพีที่มีฐานะสูงสุด

คติความเชื่อเรื่องพระอุมาเทศวรเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยราชวงศ์คุชณะทางภาคเหนือของประเทศไทย ราวพุทธศตวรรษที่ 6 - 7 การสร้างรูปเคารพหาวัยพวงแขนอย่างจากคัมภีร์ที่กล่าวถึงลักษณะทางประติมานวิทยาของรูปเคารพไว้มากมาย ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละภาค เนื่องมาจากวัฒนธรรมและประเพณีที่แตกต่างกัน จึงมีผลทำให้แนวความคิดออกมาแตกต่างกัน

ลักษณะทางประติมานวิทยาทั่ว ๆ ไปของรูปเคารพพระอุมาเทศวรที่ปรากฏตามคัมภีร์มีดังนี้คือ ประทีปประทับนั่งในท่าลีลาสนะที่ 4 พระกรหรือ 2 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างทำปางประทานพรหรือเชษฐพระหนูของพระอุมา พระกรซ้ายบนโอบพระอึ่ง ามพระอุมา พระกรซ้ายล่างอาจถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น ดอกบัว กวาง ปลาตะ หรือแกะพระคันของพระสาชา ส่วนพระอุมาซึ่งนั่งอยู่บนพระเพลาเก้าอี้ของพระพิฆเนศวร มักไม่พระกรขวาโอบพระอึ่งผาษาของพระพิฆเนศวร ส่วนพระกรซ้ายล่างถือกระจกกหรือดอกบัว พระพิฆเนศวรมีพระเศวตเป็นแบบขลุ่ยมวงขลุ่ย พระอุมาที่มีพระเศวตเป็นแบบกรัณฐมวงขลุ่ย และมักมีพระเศวตเศ พระศิวะอุมาและเหล่าสาวกเป็นองค์ประกอบเสมอ

รูปเคารพพระอุมาเทศวรสร้างขึ้นเป็นครั้งแรกในอินเดียภาคเหนือ และถ่ายทอดลักษณะทางศิลปกรรมไปสู่อินเดียภาคตะวันออก และภาคใต้ตามลำดับ แต่ละภาคก็จะมีลักษณะเฉพาะของตนเอง โดยอาศัยจากคำอธิบายในคัมภีร์

ประติมากรรมรูปพระอุมาเทศวรในอินเดียภาคเหนือ พบหลักฐานที่เก่าที่สุดสมัยคุปตะนิยมทำเป็นภาพสลักปูนปั้นบนแผ่นหิน พระพิฆเนศวรและพระอุมาประทับนั่งสวมกอดกันบนฐานภัทรานะ พระพิฆเนศวรมี 4 พระกร พระกรขวามือถือตรีศูล พระกรขวาล่างเชษฐพระหนูของพระอุมา พระกรซ้ายบนมักถือธนูหรือโอบพระอึ่งผาษาของพระสาชา พระกรขวาล่างและพระคันของนาง การเชษฐพระหนูและแกะพระคันเป็นลักษณะเฉพาะของอินเดียภาคเหนือ

ในอินเดียภาคตะวันออก การสร้างรูปเคารพพระอุมาเหศวรเกิดขึ้นช้ากว่าอินเดียภาคเหนือ คือราวพุทธศตวรรษที่ 13 แต่ลักษณะประติมากรรมคล้ายคลึงกับในอินเดียภาคเหนือ ที่เห็นได้ชัดคือ พระศิวะมักจะมีการ เชยพระหนุและแกะพระตันของพระอุมา แต่นิยมสร้างพระศิวะมีเพียง 2 พระกร และนิยมทำเป็นประติมากรรมสำริดลอยตัวมากขึ้น แต่ไม่ค่อยมีเหล่าสาวกเป็นองค์ประกอบเหมือนอินเดียภาคเหนือ แต่นิยมทำรูปโคและสิงห์หมอบอยู่ใต้ฐานที่ประทับของทั้งสองพระองค์

ในอินเดียภาคใต้ ประติมากรรมรูปพระอุมาเหศวรเป็นที่นิยมสร้างแพร่หลายมาก นิยมสร้างตามผนังถ้ำ เหวล้วย เป็นประติมากรรมลอยตัว พระศิวะมีทั้ง 4 พระกรและ 2 พระกร พระกรขวามือนถือตรีศูล พระกรขวาล่างทำปางประทานอภัย ถืองู แลมาตุสูกตะ หรือถือดอกบัว พระกรซ้ายบนถือองู กวาง หรือกลองสองหน้า พระกรซ้ายล่างโอบอ้อมพระศิวะ ส่วนพระอุมาก็มีลักษณะเหมือนภาคเหนือและภาคตะวันออก ถือใช้พระกรขวาโอบพระอังศำของพระศิวะ พระกรซ้ายถือกระฉกหรือดอกบัว

นอกจากรูปเคารพพระอุมาเหศวรจะได้รับความนิยมแพร่หลายในประเทศอินเดียแล้ว ยังพบว่าทางประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็นิยมสร้างด้วยเช่นกัน แสดงให้เห็นว่า อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายได้รับการยอมรับในดินแดนเหล่านี้ จึงก่อให้เกิดการสร้างรูปเคารพเพื่อเป็นสิ่งสำหรับสักการะบูชา การที่ศาสนาพราหมณ์ได้เข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเพราะมีการเดินทางติดต่อกันระหว่างดินแดนทั้งสอง โดยพวกพระและพวกพ่อค้าจากประเทศอินเดีย เป็นพวกที่เริ่มเดินทางเข้ามา ก่อนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 7 - 8 การเข้ามาไม่เพียงแต่เป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของและภาษา แต่ยังนำเอาอารยธรรมอินเดียเข้ามาด้วยและที่สำคัญก็คือ ก่อให้เกิดคติความเชื่อในการบูชาเทพและเทพีเนื่องในศาสนาพราหมณ์

ดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่พบว่ามีการสร้างรูปเคารพพระอุมาเหศวรได้แก่ ประเทศเขมร ประเทศมอญ และประเทศไทย ประเทศเหล่านี้ได้รับเอาคติความเชื่อมาจากประเทศอินเดีย แต่นำมาดัดแปลงให้ผสมผสานกับแนวความคิดของตนเอง ลักษณะทางประติมากรรมจึงมีลักษณะค่อนข้างจะเป็นแบบพื้นเมือง แต่ก็ยังคงมีลักษณะก้นแบบจากประเทศอินเดียอยู่

ในประเทศเขมร คติความเชื่อเรื่องพระอุมาเหศวรค่อนข้างได้รับความนิยม เนื่องจากพบรูปเคารพปางนี้เป็นจำนวนหลายชิ้น แต่ความนิยมในการบูชา dwindling เป็นที่แพร่หลาย

มากกว่า สิ่งเหล่านี้ก็แสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายได้รับการยอมรับในดินแดนที่กว้างเช่นกัน ลักษณะประติมากรรมรูปพระอุมาและเหศวรในประเทศเขมรมีลักษณะคล้ายคลึงกับทางภาคใต้ของประเทศไทย แต่พระเหศวรมีเพียง ๒ พระกร และถือตรีศูลในพระกรขวาเสมอ มีกัณฑ์หนึ่งสวมเกศพระอุมาบนโคนนที ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าโคนนทีเป็นทิวเขาของพระเหศวร ที่ได้รับการบูชาเช่นเดียวกับพระเหศวร จึงมีศิลปารากุภายในงานประติมากรรมทั้งภาพสลักปูนปั้น และประติมากรรมลอยตัว จึงอาจกล่าวได้ว่า ลักษณะงานประติมากรรมค่อนข้างจะมีลักษณะเป็นแบบพื้นเมือง ถึงแม้ว่าจะรับเอาคติความเชื่อมาจากประเทศอินเดีย แต่ก็นำมาดัดแปลงให้กลมกลืนกับลักษณะศิลปกรรมของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นลักษณะอาคารหรือรูปเคารพก็ยังมีลักษณะเป็นแบบพื้นเมืองโดยสิ้นเชิง

ในประเทศมอญนั้น เป็นดินแดนแห่งพุทธศาสนา แต่ก็ยังพบว่าศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและลัทธิลัทธิไศวนิกายได้รับการยอมรับด้วยเช่นกัน เนื่องจากพบรูปเคารพและพระพุทธรูปอันเกี่ยวเนื่องในลัทธิทั้งสอง ซึ่งที่อาสุรวาพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ ดำรงประติมากรรมรูปพระอุมาและเหศวรแบบเขมรอันเกี่ยวเนื่องเป็นภาพสลักปูนปั้น มีลักษณะคล้ายกับศิลปของอินเดียภาคใต้ คือพระเหศวรมี ๔ พระกร เหมือนของอินเดีย แต่สิ่งที่ต่างออกไปคือ พระกรบนข้างหนึ่งถือวัชระ ส่วนอีกข้างถือตรีศูลปลกัลักษณะของรูปเคารพคล้ายคลึงกับที่พบที่น้ำเอลลูรา ในอินเดียใต้

ประเทศไทยนับว่าคติความเชื่อเรื่องพระอุมาและเหศวรก็ได้รับการยอมรับพอสมควร ไม่ค่อยไปกว่าประเทศเขมร แต่รูปเคารพพระอุมาและเหศวรที่พบในประเทศไทยนั้นไม่ได้สร้างขึ้นมาเพื่อการสักการบูชาโดยตรงอย่างประเทศอินเดีย แม้แต่จะสร้างเป็นตัวแทนประติมากรรมสถานในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย คติความเชื่อต่อมาก็จะได้รับมาจากประเทศเขมรอีกต่อหนึ่ง เนื่องจากมีลักษณะคล้ายคลึงกันในด้านศิลปกรรม ประติมากรรมรูปเคารพพระอุมาและเหศวรเกือบทั้งหมดทำเป็นภาพสลักปูนปั้นบนแท่นหินประดับบนหน้าบันของศาสนสถาน ส่วนในสมัยลพราภในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เนื่องจากอิทธิพลศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายได้เจริญรุ่งเรืองในดินแดนดังกล่าว ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑ - ๑๐ ทำให้มีการสร้างศาสนสถานในลัทธิไศวนิกาย จึงเกิดคติการสร้างเทพและเทวี รวมทั้งบุคคลที่เกี่ยวข้องเป็นองค์ประกอบศาสนสถาน

รูปเคารพพระอุมาและเหศวร ในประเทศไทยหลักฐานที่เก่าที่สุดราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ตรงกับช่วงสมัยศิลปะร่วมแบบปาปวนของเขมร ซึ่งคงจะได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมมา

ด้วยเช่นกัน ถึงแม้ว่าคติความเชื่อเรื่องพระอุมามเหศวรในประเทศไทย จะไม่เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย แต่หลักฐานที่เกี่ยวข้องในลัทธิไศวนิกาย ไม่ว่าจะเป็นศาสนสถาน รูปเคารพของเทพและเทพี ทั้งที่เป็นประติมากรรมลอยตัวและภาพสลัก รวมทั้งจิวิลิ้งค์ ก็แสดงให้เห็นว่า ในอดีตศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเคยเป็นศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองและได้รับการยอมรับอยู่ช่วงระยะเวลาหนึ่งในดินแดนบางส่วนของประเทศไทย

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บรรณานุกรม

1. จักรชัย อภิชาติบุตร , ศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2515
2. จิรัชสา ทนาคีวะ , พระพิมพ์เนศวร์: ศักดิ์และความเชื่อและรูปแบบพระพิมพ์เนศวร์ใน
ประเทศไทย (กรุงเทพฯ พิมพ์, 2531)
3. เฉลิม คำนาย , ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ (คณะสังคมศาสตร์: มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, 2520)
4. ประยูร อุดชาณะ , เทวโลก (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เมืองโบราณ, 2530)
5. นาสุข อินทราชู , รูปเคารพในศาสนาฮินดู (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร
วังท่าพระ, 2522)
6. พรหมศักดิ์ เจิมลัษิตี , คนกับพระเจ้า (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงสยาม,
2523)
7. เพ็ชร สุมิตร , ประวัติอารยธรรมอินเดีย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2530)
8. มงคล เกตุเจ้าอยู่หัว , พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว , พระเป็นเจ้าของพราหมณ์ (พระนคร:
รุ่งเรืองธรรม, 2503)
9. รจนา คีตะจิตต์ , การศึกษารูปแบบปราสาทสองพี่น้อง อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์
สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526
10. ศูนย์วัฒนธรรมวิทยาลัยครูบุรีรัมย์ , สมบัติอีสานใต้ ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์,
2527)
11. ศรีสะเกษ , จังหวัด , ประวัติศาสตร์มหากาพย์ไทยส่วนภูมิภาค จ.ศรีสะเกษ (พ.ศ.
2529)
12. ศิลปากร , กรม , โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502 (กรมศิลปากร, 2504)
13. ศิลปากร , กรม - กองโบราณคดี , รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุ
สถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรมศิลปากร, 2510)
14. ศิลปากร , กรม - กองโบราณคดี , ปราสาทพนมรุ้ง (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินต์ติ้ง
กรุ๊ป, 2531)

15. ศิลาจาร , กรม - กองโบราณคดี , โครงการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถาน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: พิมพ์, 2529)
16. สัจจาภิรมย์ , พระยา , เทวกำเบ็ด (พระนคร:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2507)
17. สุภัทรทิศ ศักกุล , ศจ.มจ. , ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000
(กรุงเทพฯ:กรุงสยามการพิมพ์, 2522)
18. สุภัทรทิศ ศักกุล , ศจ.มจ. , รวมบทความของ ศจ.มจ. สุภัทรทิศ ศักกุล
(พจนานุกรมมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ ก.ค., 2528)
19. สุภัทรทิศ ศักกุล , ศจ.มจ. , ประติมากรรมขอม พระนคร:กรุงสยามการพิมพ์,
2515)
20. สุภัทรทิศ ศักกุล , ศจ.มจ. , ศิลปะอินเดีย (กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2522)
21. สุภัทรทิศ ศักกุล , ศจ.มจ. , ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์
พิมพ์, 2516)
22. สุภัทรทิศ ศักกุล , ศจ.มจ. , ศิลปะสมัยลพบุรี (พระนคร:กรมศิลปากร, 2510)
23. สรเชต วรคามวิชัย , ปราสาทเมืองต่ำ (กรุงเทพฯ:เรวัตการพิมพ์, 2529)
24. สุริยาฉัตร สุขสวัสดิ์ , ผศ.ดร.ม.ร.ว. , "ทอมรุ้ง" ศิลปะวัฒนธรรมฉบับพิเศษ
(กรุงเทพฯ:เรือนแก้วการพิมพ์, 2531)
25. สุริยาฉัตร สุขสวัสดิ์ , ผศ.ดร.ม.ร.ว. , ทอมรุ้งในประเทศไทย (กรุงเทพฯ:อักษร
พิมพ์, 2531)
26. สิริวัฒน์ คำวันสา , อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์
อักษรเจริญทัศน์, 2527)
27. อนันต์ พงศ์ภาค , ปราสาทกำแพงใหญ่ ต.กำแพง อ.อุทุมพรพิสัย สารนิพนธ์ศิลปศาสตร
บัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526
28. อรณัฐ แสงจารึก , ศตวรรษที่ ๑๐ ศาสนาพราหมณ์ที่เมืองศรีเทพ สารนิพนธ์ศิลปศาสตร
บัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527

BIBLIOGRAPHY

29. Adiceam Margurite E (les images de Siva dans L'Inde du Sud),
Art Asiatiques, Tome XIX, (1969)
30. Anne Gasey, Jane, Medieval Sculpture From Eastern India
(Livingston N-J Nalini International, 1985)
31. Asher, Frederick M, The art of Eastern India 300-800 (Oxford
University Press, 1980)
32. Awasthi, A.B.L. , Brahmanical art and Iconography (India:
Kailash, 1967)
33. Banerji, R.B. , Eastern Indian School of Medieval Sculpture
(New Delhi : Sagar, 1983)
34. Bhattacharjee, Arun, Icon and Sculpture of Early and Medieval
Assam (Delhi : Sagar, 1983)
35. Bhattacharya K (Etude sur l'iconographie de Banteay Samrè),
Art Asiatiques, Tome II, fase I, (1955)
36. Biswas, T.K., Gupta Sculptures (New Delhi : Books and Books,
1985)
37. Daweewarn, Davee, Brahmanical in Southeast Asia (New Delhi :
Sterling Printers, 1982)
38. De Lippe, Aschwin, Indian Medieval Sculpture (Netherlands :
North Holland Publication, 1978)
39. Dharalika, M.K. , Masterpieces of Rashtrakuta art : The Kailas
(Bombay : Typographic, 1983)
40. Dubreuil. Gabriel Jouveau, Iconography of Southern India (India :
Gayatri offict Press, 1978)
41. Fabri, Charles Louis, Discovering Indian Sculpture : a brief
history (New Delhi : Affiliated East - West Press, 1970)

42. Giteau, Madeleine, Khmer Sculpture and the Angkor Civilization
(New York : Harryn Abrams, 1975)
43. Gopinatha, Rao. T. A., Element of Hindu Iconography Vol II
Part I (Delhi : Motilal Banarsidass, 1968)
44. Gupta, Shakti M , Legends around Shiva (New Delhi : Somaiya
Publications, 1970)
45. Gupte, R.S. , The Art and Architecture of Aihole (Bombay : D.B.
Tarapuseveb cor & co, 1967)
46. Kramtisch, Stella, Indian Sculpture (Delhi : Motilal Banarsidass,
1933)
47. Lohuizen - de Leeuw, J.E. Van, Indian Sculpture in the Vonder
Collection (Zurich : Museum Rietberg, 1964)
48. Mitchell, A.G., Hindu God & Goddess (London : Guild Ford and
King's Lynn, 1982)
49. Mukhejee, B.N, East India Art Styles (Calcutta : K.P. Bagchi,
1980)
50. P. Thomas, Epics Myths and Legends of India (Bombay : D.B
Taraporevala sons & co Private Ltd, 1980)
51. Rajasekhara, S ,Early Chalukya Art of Aihole (New Delhi : Vikas,
1985)
52. Ramachandra-Rao, S.K. , The Icons and Images in India Temple
(Bangalore : I B H Prakashand, 1981)
53. Sastri , H Krishna, South Indian Image of God & Goddess
(New Delhi : Sagar Publication, 1977)
54. Shinha, Chitta Ranjan Prasad, Early Sculpture of Bihar (India :
Indological Book corporation, 1980)
55. Singh, Sheo Bahadur, Brahmanical Icons in Northern India
(India : Asian Educational Service, 1986)

56. Sinha, B.C , Hinduism and Symbol Worship (Delhi : A gamagala Prakashan, 1983)
57. Sinha , Kamini, The early Bronze of Bihar (New Delhi : Ramanand Vidya Bhawan, 1983)
58. Sivaramamurti, M.A (Iconographic cleanings from epigraphy), Art Asiatignés, Tome IV, (1957)
59. Sivaramanurti, C , An album of Indian Sculpture (Delhi : National Book Trust India, 1975)
60. Stiertin , Henri , Ankor (Fribourg : Office du livre, 1970)
61. The Asia Society INC , The art of India : Stone Sculpture (Tokyo : The Asia Society , 1962)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพประกอบ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 1 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาเทศวรมัยคูปาละ (พุทธศตวรรษที่ 9-11)
ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานมณฑล
(Gupta Sculpture P.72)

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์ศิลปกรรม

ภาพนี้ : ภาพสลักพระอุมาและพระศิวะ (พระศิวะและพระอุมา) (พระศิวะและพระอุมา) (พระศิวะและพระอุมา)

(Iconography of Parvati F.33)

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุสาวรีย์

ภาพที่ ๖ - รูปปั้นพระพุทธรูปและพระมหากษัตริย์
(ยุค Gupta ๕-๖)

(Early Sculpture of Bihār)

มหาวิทยาลัยศิลปากร - ศูนย์อนุรักษ์ศิลปกรรมชาติพันธุ์

ภาพที่ ๑. รูปปั้นพระพุทธรูปปางสมาธิ (รูปที่ ๑๐-๑๑) ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร

(Indian Sculpture in the Vonder Government Museum P.8)

ภาพที่ 5 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาและพระพิฆเนศ
(พบที่ เมืองคานนauj 11-12)

(Brahmanical Icons in Northern India P.17)

ภาพที่ ๖ ภาพสลักหินของพระอุมาและพระศิวะจากถ้ำคัทโธล
(พ.ศ. ๒๒๖๕ (๑๑-๑๒))

(Brahmanical Icons in Northern India F.18)

ภาพที่ ๗ - ภาพสลักหินในวัดกุญชรปุระ จังหวัดมณฑลปัญจาบ
(จาก ทรูม ฟี ๑๖)

(Brahmanical Icons in Northern India F.19)

ภาพที่ ๕ ภาพสลักปูนปั้นที่วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร (ภาพถ่ายจากหนังสือ 'ศิลปกรรมในประเทศไทย' เล่ม ๑ หน้า ๑๑-๑๒)

(Indian Mediaeval Sculpture P.48)

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน

ภาพที่ ๑ - ภาพสลักพระอิศวรในปางสมาธิ ประดิษฐานที่วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร
(พระพุทธรูปที่ ๑๐) พระพุทธรูปปางสมาธิ พระอิศวรในปางสมาธิ

(Legend around Shiva)

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์ศิลปกรรม

ภาพที่ 19. ภาพสลักหินทรายของพระนารายณ์และพระลักษมณ์ - พระลักษมณ์ ที่วัดสุทัศน์สุทนต์
(ภาพ : ธรรม. ปี 17-18) สลักหินทรายที่วัดสุทัศน์สุทนต์

(The art of India : Stone Sculpture P.41)

ภาพที่ ๑๑ ภาพลัทธิพราหมณ์ที่วัดพระรามเก้า วัดศรี วัดที่เมืองลพบุรี
(ภาพที่ ๑๐)

• (Indian Sculpture F.29)

ภาพที่ 12 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมมาและพระประสิทธิ์ที่ทางเข้าเขตลัทธิปุราโห
(พุทธศตวรรษที่ 15-16)

(Khajurāho F.40)

Figure 13. The Bodhisattva, Pala-Sena School of Sculpture.

ภาพที่ 13 ประติมากรรมลอยตัวรูปพระพุทธรูปปางสมาธิที่มีพระหัตถ์หลายพระหัตถ์
จากวัดกุฎีขาว จ. พิษณุ (พุทธศตวรรษที่ 15-16)
(Pala-Sena Schools of Sculpture F.47)

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์ศิลปกรรม

ภาพที่ 14 ปางสมาธิของพระพุทธรูปปางสมาธิ พระพุทธรูปปางสมาธิ
(พุทธศตวรรษที่ 10-11) ปางสมาธิ (The early Bronze of Bihar F.57)

ภาพที่ 10 - พระวิष्ณู วิษณุพระกฤษณะ พระมหากษัตริย์-เทพเจ้า อารยวิภาร
 (รูปเคารพที่ 15-16) วิษณุเทพเจ้ากฤษณะ เจ้าโลก มีพระโอรสพระธิดามาก
 (Ex. of Indian Sculpture F.7)

Plate 185. C. 185. A. 185.

ภาพที่ 16 ภาพสลักปูนปั้นพระพุทธรูปแบบพระพุทธรูปแบบอินเดีย
(พุทธศตวรรษที่ 13)

(The art of Eastern India 300-800 E. 185)

ภาพที่ 17 ภาพสลักปูนดำรูปพระอุมาและพระศิวะ ปางนาคะ บนแท่นหินทราย
(พุทธ ศตวรรษที่ 13)

(The art of Eastern India 300-800 P.199)

มหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ

ภาพที่ ๑๕ ภาพสลักปูนปั้นปางสมาธิของพระโพธิสัตว์กวนอิม-เสนาบดีแห่งเทวโลก (พุทธศตวรรษที่ ๑๕)

(The art of Eastern India 300-800 P.131)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 10 พระนิมิตของมหาศิวเจ้าวิเศษพระอสูรนาถเนตร มหิตาภา : จากวิษณุโลก
(พุทธศตวรรษที่ 17-18) ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

(India art of the world F.130)

มหาวิทยาลัยศิลปากร: สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ ๑๕. ภาพสลักนูนต่ำรูปพระอุบาละและพระวิมลสารภะ จากที่เขมร, สกละ
(รูปสลักนูนต่ำที่ ๑๕) จากงานที่เขมร จากที่เขมร, สกละ

(Icons and Sculpture of Early Medieval Assam P.42)

ภาพที่ ๔๑ ภาพสลักปูนปั้นรูปพระอุมาเทวี หรือ พระลักษมณ์ เป็นศิลปะสมัยกลาง
(พุทธศตวรรษที่ ๑๕) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์รัฐอัสสัม
(Icons and Sculpture of Early Medieval Assam F.44)

LATE 17

ภาพที่ 22 ประติมากรรมลอยตัวทำรูปพระพุทธรูปแบบมหายานในสมัยชอลาง
 (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 15) ปะทุกันแบบรัก โลหะที่มีเนื้อดินเหนียว
 (Medieval Sculpture from Eastern India F.17)

F. 14

ภาพที่ ๑๓ ประติมากรรมลอยตัวสำริดรูปพระอุทตมเทพ (สมัยทวารวดี
 (พุทธศตวรรษที่ ๑๕) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถาน
 (Medieval Sculpture from Eastern India F. 14)

ภาพที่ 24 ภาพสลักปูนปั้นรูปพระอุบาละเถระ สันนิษฐานว่าได้จากอินเดีย
(ลักษณะที่ 17)

(Medieval Sculpture from Eastern India F.16)

ATF 21

ภาพที่ 25 ประติมากรรมรูปพระอุมาเทวีหรือพระลักษมณ์มาจากหินที่สกัด
 (พุทธศตวรรษที่ 15) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์นาถิน
 (Medieval Sculpture from Eastern India F.21)

มหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ

ภาพที่ 26 ประติมากรรมของกษัตริย์หรือพระพุทธรูปในพุทธศาสนาแบบมหายาน
(พุทธศตวรรษที่ 17) ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน

(Medieval Sculpture from Eastern India F.52)

Umamahadevaramurti. Stone panel: Kitora.

ภาพที่ ๒๗ - องค์แม่ลักษมีและ องค์พระนารายณ์บนดอกบัว
(ภาพประกอบที่ 11-14)

(Element of Hindu Iconography Vol II P.1.F.27)

ภาพที่ 28 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาเทว วรที่งำเอศสุรารัศมีจนถึงอุทิศเป็นเทวกัน
(Element of Hindu Iconography F.28)

ภาพที่ 29 ภาพสลักปูนขาวพระคณานันทที่ดำเอนดูราเป็นโลปะปะแกอังกุปะตะ
(พุทธศตวรรษที่ 11-14)

(Indian Art and Heritage E.14)

ภาพที่ 30 ภาพสลักหินแกะสลักพระพุทธรูปและพระสาวกในโพธิ์
สมัยทวารวดี (พบที่วัดพระปฐมเจดีย์)
(ON Karttikey P.22)

Udumhara-murti: Stone

ภาพที่ 31 ภาพลักษณ์ของพระคุณาธารเทวรูปยืนปางประทานพร ที่โบสถ์
(รูปที่ ๑๖๖ หน้า ๑๕)

(Element of Hindu Iconography F.23)

45. The Hoceppayyatha temple, Siva.

ภาพที่ 32 ภาพสลักนูนนํ้าพระอุมาบนเพดานถ้ำวัดราชมงคลจากยุคศิลปะ
 หุรณโกลน (พุทธศตวรรษที่ 11-17)
 (Early Chāluya Art at Aihole)

ภาพที่ 33 ภาพสลักปูนปั้นระฆังนารายณ์และพระลักษมณ์ทรงช้างคู่พระที่นั่ง
(พุทธศตวรรษที่ 13)

(Discovering Indian Sculpture F.31)

ภาพที่ 34 ภาพสลักปูนปั้นพระสุกานเทศวร สลักที่วัดจากุสะ จังหวัดละแวก
(พุทธศักราชที่ 11-17)

(Element of Hindu Iconography F.24)

YB 001518 (Image with Permission)

ภาพที่ 35 ภาพสลักหินที่วัดพุทธบาทสระบุรี (วัดพระพุทธบาทสระบุรี) จังหวัดสระบุรี
(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช)

(Masterpieces of Rashtrakuta Art : The Kailas P.4)

ภาพที่ 36 ภาพสลักบนถ้ำแห่งอูมาเรอเวอร์ประพันธ์ผู้ประพันธ์ที่เอโดะงวัก
เมลักกูมบูร์ เป็นศิลปะสมัยก่อนประวัติศาสตร์ (พุทธศตวรรษที่ 11-14)
(Art Asiatique Tome XX VIII)

ภาพที่ 37 ภาพสลักหินเพนียดถึงพระอุมาและพระนารายณ์จากวัดสุทัศนเทพวราราม
(รูปสลักสมัย 11-14)

(Art Asiatique Tome XX VIII)

ภาพที่ 38. ประติมากรรมลอยตัวพระอุมาและเนลอร์ที่วัดกาลวิจิตรมาก เมืองเวลส์
สมัยไมกละ (พุทธศักราชที่ 11-14)

(Art Asiatique Tome XX VIII)

ภาพที่ ๖๑ ภาพสลักปูนล่ำพระอุมาเนศวรบนเสาศาถิม ที่วัดสุพรรณมณี เมืองทริปุราปุรี
จิลาประเมียบโกลวะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔)

(Art Asiatique Tome XXVIII)

ภาพที่ 40 ภาพลัคนาของพระอานันทะ วรที่ในลัคนา จั เนศวร
 (พระอานันทะ วรที่ 14) ที่อุ้งนันทะที่ลัคนาในลัคนา
 (Masterpieces of Indian Sculpture F.47)

มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุรักษ์ศิลปกรรม

ภาพที่ ๑๑ - พระองค์ประทับนั่ง พระบาทขวาเหยียดไว้ข้างขวา เป็นปางสมาธิ (พระองค์ประทับ ๑๕-๑๖)

(Element of Hindu Iconography F.26.1)

ภาพที่ ๖๖. ภาพสลักหินที่พระอุษามหาเจดีย์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร
 (Art Asiatique Tome XXVIII)

ภาพที่ 43 ภาพสลักปูนปั้นพระพุทธรูปปางสมาธิในถ้ำเขาวัดบ้านเขาชะเมา
 จังหวัดชลบุรี (พบในถ้ำเขาวัดบ้านเขาชะเมา ๑๖-๑๗)
 (Art Asiatique Tome XI X)

ภาพที่ ๕๔ ภาพสลักหินที่นคร อุณาเมศวร ประทับพระเชษฐภคินี
 ที่เมืองมอญบุรี เป็นลวดลายศิลปะ
 (Indian Medieval Sculpture F.208)

ภาพที่ ๑๑ รูป วิหารธรรมรูประฆฆนามเพนรกลอยด้วย เมฆจากสำรับ เพนระคิมารอง
ในลัทธิเจ้ง (พุทธศตวรรษที่ ๑๑)

(The every day art of India F.105)

Figure 1. Lord Venkateswara, Tirumala - Peruvanthi School of Arts

ภาพนี้ คือ ประติมากรรมขององค์พระ ขุนขาม ณ บริเวณจากงาขาว เป็นศิลปะ
 กลุ่มทวารวดีในสมัย

(Element of Hindu Iconography F.25)

ภาพที่ 47 ประติมากรรมเจ้าวิศณุพระสุกามเทศวร ที่มหาเทวาลัย 13.6 ซม.
(พุทธศตวรรษที่ 24)

(Hindu God and Goddess P.34)

มหาวิทยาลัยศิลปากร วนลิขสิทธิ์

ภาพที่ ๖. พระพุทธรูปปางวิปัสสนา (รูปสมาธิ) จากสมัยสุโขทัย
เป็นศิลปะที่แสดงออกถึงความเป็นสมาธิ
(จิตรกรรมฝาผนัง วัดสุทัศน์ ปทุมวัน กรุงเทพฯ)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 40 พระพิมพ์ดินเผาหล่อด้วยดินเหนียวรูปพระพุทธรูปปางสมาธิ

(ราว พ.ศ. 1510-1550) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

(ศิลปะสมัย 3 รูปที่ 191)

ภาพที่ 50 ภาพแกะสลักพระอุมาและพระนันทิ์ที่วัดพระแก้วในนครวัด
 พังงา คือ เป็นศิลปะของเขมรโบราณ (ราวพ.ศ. 1560-1600)
 (Asie du Sud-Est : le Cambodge P.287)

ภาพที่ ๖๓ ภาพสลักหินที่นครวัดนครเขมร แสดงภาพที่ปรากฏในภาพที่ ๖๓
 เก็บโดย สอนอัสตอร์ (ราว พ.ศ. 1๐๕๐-1720)
 (Les temples de Angkor F.163)

ภาพที่ 52 ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาเทศวรบนทับนังวัดพระรัตน เป็นศิลปะทอม
แบบล้านช้างหรือลาว
(ศิลปะทอมเดิม 1 รูปที่ 33)

มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะศิลปกรรมศาสตร์

ภาพที่ ๕๓. รูปเคารพของพระอิศวร (เทพเจ้าแห่งความมืด) ที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
เป็นศิลปะสมัยสุโขทัย (จากภาพพิมพ์ของกรมศิลปากร)

(Khmer Sculpture and the Angkor Civilization)

ภาพที่ ๕๕ ภาพสลักปูนปั้นพระอุมาและพระนารายณ์ในอุโมงค์พระราชมณเฑียร
 จ. น. รราชมณเฑียร (ราชบัณฑิตยสถาน ปี ๑๐)
 (๑) ราชบัณฑิตยสถาน ราชบัณฑิตยสถานและกรมศิลปากร ๒๕๐๒
 รูปที่ ๑๐)

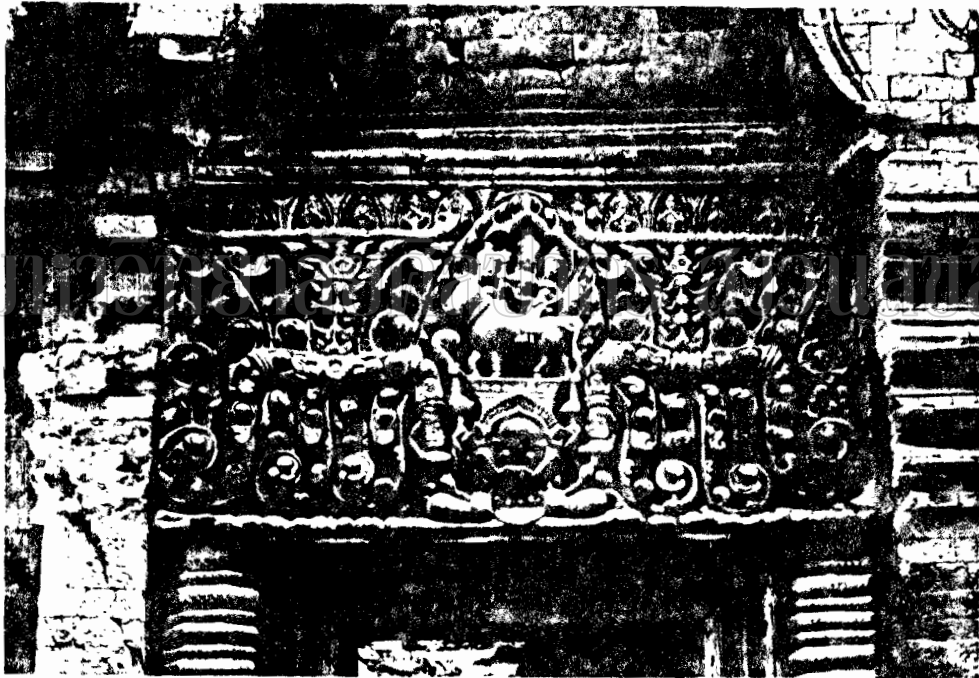

ภาพที่ ๑๖ ภาพสลักนูนต่ำพระอุมาและพระนันทนของปราสาทหินพิมาย
จ. นครราชสีมา (อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงขลา

[illegible]

ภาพที่ 58 ป้ายหน้าประตูของอุโมงค์เพ็ชรบนหน้าวัดปราสาทเมืองเก่า จ. สุรินทร์
เป็นศิลปะขอมร่วมแบบปาละวน (จากสุรารามศรี มั่งคั่งทองมุกต์ สมุหกรรม ที่ 16)

ภาพที่ 59 ภาพสลักปูนดำรูปพระพุทธรูปนาคปรก มีฐานชั้นหนึ่งฐานเล็ก โถง
ของมณฑปปราสาทปรือราม ช่องปราสาทเขามะรุ้ง จ. บุรีรัมย์
(ราวพ.ศ. 1650-1720)

ภาพที่ 60 ภาพสลักปูนปั้นระดมามเหศวรบนแท่นหินอ่อนที่ฐานของพระพุทธรูปปางสมาธิของพระราชมารดา
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.บุรีรัมย์ ราว พ.ศ. 1650-1750

ภาพที่ 61 กับ ปางรูปพระอุมาและพระพิรุณปราสาณในวัดพระแก้ว
เป็นจิตรกรรมแบบไทวน (อาจวาดก่อนพุทธศตวรรษที่ 16)

ภาพที่ 62 ภาพสลักปูนปั้นระอุมาเทวาวรรณทัณฑ์หลังปราสาทเมืองสิงห์ จ. นครบุรี
 (อาจร้าวจากพุทธศตวรรษที่ 17) แสดงให้เห็นรักษาไว้ได้มีลักษณะสถาน
 สมเด็จพระนางราชย์มหาราช จ. นครบุรี